

Μποζετζής + Αραβόνα (Εμπ.) (2011)
Η Γραφή στον λόγο

Σημείωση

Παρακάτω παρατίθενται οι τίτλοι των πρωτότυπων αγγλικών κειμένων, για τα οποία οι συγγραφείς τους διατηρούν κάθε νόμιμο δικαίωμα:

- Κεφάλαιο 2.** Nick Hopkins & Steve Reicher, «A social psychology of category construction»
- Κεφάλαιο 3.** Félix Díaz, «Category sets and category bound activities: Identity from the standpoint of members»
- Κεφάλαιο 4.** Charles Antaki, «Conversation analysis and the discursive turn in social psychology»
- Κεφάλαιο 5.** Derek Edwards & Jonathan Potter, «Discursive psychology and mental states»
- Κεφάλαιο 6.** Nigel Edley, «Critical discursive psychology and the study of masculinity»
- Κεφάλαιο 7.** Kenneth J. Gergen & Mary Gergen, «Narrative inquiry: Dialogue beyond disciplines»
- Κεφάλαιο 8.** Rom Harré & Fathali M. Moghaddam, «Positioning theory»
- Κεφάλαιο 9.** Wendy Hollway, «Through discursive psychology to a psycho-social approach»
- Κεφάλαιο 10.** Michael Billig, «Towards a psychoanalytic discursive psychology: Moving from consciousness to unconsciousness»
- Κεφάλαιο 11.** Erica Burman, «Taking women's voices: The psychological politics of feminisation»
- Κεφάλαιο 12.** Ian Parker, «Critical discursive practice in social psychology»
- Επιλογος.** Kenneth J. Gergen, «Discourse study: A movement in the making»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΚΟΜΒΙΚΕΣ ΔΙΑΜΑΧΕΣ

ΝΙΚΟΣ ΜΠΟΖΑΤΖΗΣ

Είναι γενικότερα αποδεκτό ότι το έργο το οποίο άνοιξε την αυλαία της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία είναι το βιβλίο των Jonathan Potter και Margaret Wetherell (1987· ελλ. έκδ. 2009) *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία: Πέρα από τις στάσεις και τη συμπεριφορά*¹. Το βιβλίο αυτό, το οποίο έχει τύχει πολλαπλών επανεκδόσεων αλλά και μεταφράσεων σε πολλές γλώσσες, κατόρθωσε να εμπνεύσει όχι μόνο εκπαιδευτικούς της νεότερης γενιάς των κοινωνικών ψυχολόγων που ενθουσιάστηκαν ακαδημαϊκά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και όχι μόνο αλλά και να επηρεάσει ριζικά τις απόψεις πολλών κοινωνικών ψυχολόγων των προηγούμενων γενεών. Σε κάθε περίπτωση, κατάφερε, σταδιακά, να εγγραφεί στην τροχιά της ανάλυσης λόγου μια αρχική «κρίσιμη μάζα» ερευνητικών εργασιών αλλά και θεωρητικών τοποθετήσεων δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για ό,τι εκ των υστέρων, δύομυ δεκαετίες αργότερα, μοιάζει με *αλλαγή παραδείγματος* στους κόλπους της κοινωνικής ψυχολογίας.

Ωστόσο, αν και το βιβλίο των Potter και Wetherell κατόρθωσε να θέσει την ημερήσια διάταξη για μια λογοαναλυτική κοινωνική ψυχολογία και να συμβάλει στην ανάπτυξη ενός κύματος αντίστοιχων εμπειρικών ερευνών, οι θεωρητικές προεκρίσεις αλλά και οι συγκεκριμένες μεθοδολογικές επιλογές αναπόφευκτα δεν έμειναν χωρίς «εσωτερικό» αντίλογο. Το αντίθετο, μάλιστα. Το τοπίο της κοινωνιοψυχολογικής, λογοαναλυτικής εργογραφίας που άρχισε να συγκροτείται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μέχρι τις μέρες μας είναι ένα τοπίο εξελισσόμενων αντιπαραθέσεων γύρω από κομβικής σημασίας θεωρητικά ζητήματα (για ένα πρόσφατο παράδειγμα, βλ. Abell & Walton 2010· Corcoran 2010a, 2010b· Potter 2010). Αρκετές από

1. Χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία του έργου του Michael Billig (1987) που εκδόθηκε την ίδια χρονιά.

αυτές τις διαμάχες έχουν τα ερείσματα τους, περιστρέφονται ή απορρέουν από θεωρητικές τοποθετήσεις και επιλογές που έκαναν οι Potter και Wetherell στο συγκεκριμένο έργο. Ή, επιπρόσθετα, από τη μετεξέλιξη των θέσεων που διατυπώθηκαν στο συγκεκριμένο βιβλίο στο κατοπινό εγχείρημα της *λογοψυχολογίας* των Edwards και Potter (1992, και εδώ, Κεφ. 5, βλ., επίσης, ενδεικτικά, Edwards 1997, Potter 1996). Οι διαμάχες που θα μας απασχολήσουν εδώ αναφέρονται (α) στο ποια είναι η ενδεδειγμένη, για την κοινωνική ψυχολογία, εννοιολόγηση του λόγου· (β) στις πολιτικές διαστάσεις και συνέπειες (της εκδοχής) του σχετικισμού που χαρακτηρίζει την ανάλυση λόγου· (γ) στην εννοιολόγηση του πλαισίου (δράσης) του λόγου· και (δ) στο ερώτημα αν η λογοαναλυτική έρευνα στην κοινωνική ψυχολογία απαιτεί, συμπληρωματικά, μια ψυχοδυναμική θεωρία της υποκειμενικότητας.

Εννοιολόγηση του λόγου

Οι περισσότεροι σχολιαστές των εξελίξεων στον χώρο της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία (βλ., ενδεικτικά, Antaki 1994, Burr 1995, Willis 2008) μοιάζει να συμφωνούν ότι υπάρχει μια σημαντική, εσωτερική, διαφοροποίηση στο ρεύμα αυτό. Υποστηρίζεται ότι υπάρχουν δύο «στρατόπεδα» με κάθετα² διαφορετικές αντιλήψεις για το πώς θα πρέπει να ορίζεται ο λόγος και, κατά συνέπεια, να πραγματοποιείται η ανάλυση λόγου: η *εθνοδοδολογικά* εμπνεόμενη προσέγγιση (με κύριους εκφραστές τους Jonathan Potter και Derek Edwards) *ίσταται*, στις αναφορές αυτές, αντικειμενικά προς τη φουκοϊκά εμπνεόμενη προσέγγιση (με κύριο εκφραστή της τελευταίας τον Ian Parker). Το ερώτημα, βέβαια, του κατά πόσο η διάκριση ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις είναι τόσο «κάθετη» όσο συχνά παρουσιάζεται αποτελεί από μόνο του ζήτημα συζήτησης (βλ., ενδεικτικά, Bozatzis 1999, Burman & Parker 1993, Potter 1996, Wetherell 1998, Wetherell & Potter 1992). Αυτό για το οποίο δεν υπάρχει αμφιβολία είναι ότι, πράγματι, από πολύ νωρίς διατυπώθηκαν διαφορετικές απόψεις για το πώς θα πρέπει να εννοιολογηθεί «ο λόγος» στα πλαίσια της στροφής στον αυτόν στους κόλπους της κοινωνικής ψυχολογίας. Το πρώιμο στάδιο της συζήτησης αυτής εκτυλίχθηκε στα δύο κλασικά έργα: Potter & Wetherell 1987/2009 και Parker 1992, και μέσα από τις σελίδες του περιοδικού

2. Για μια λιγότερο «πολιωτική» εισαγωγική αναφορά, βλ. Wetherell 2001, βλ., επίσης, Burman & Parker 1993 για μια πρώιμη συλλογή ερευνητικών κειμένων η οποία φιλοξενεί, δίπλα δίπλα, συνεισφορές και από τις δύο προσεγγίσεις.

Philosophical Psychology (Parker 1990a, 1990b, Potter, Wetherell, Gill & Edwards 1990)³.

Οι Potter και Wetherell (1987/2009) χρησιμοποιούν τον όρο «λόγο[ς] με την ευρύτερη σημασία του, που καλύπτει όλες τις μορφές προφορικής αλληλεπίδρασης, επίσημης και ανεπίσημης, και όλα τα είδη γραπτών κειμένων» και, έτσι, ο όρος «ανάλυση λόγου» γ' αυτούς υπονοεί «την ανάλυση οποιασδήποτε από τις παραπάνω μορφές λόγου» (Potter & Wetherell 2009: 24). Για τους Potter και Wetherell, ο λόγος αποτελεί *θέμα* της ανάλυσης αυτό καθαυτό και όχι αναλυτικό *απόθεμα* που επιτρέπει στους ερευνητές να διατυπώσουν ή να επιβεβαιώσουν υποθέσεις για «οντότητες» που κείνται πέρα από αυτόν. Ο λόγος κατά τη χρήση του, λοιπόν, σύμφωνα με τους Potter και Wetherell, *επιτελεί λειτουργίες*, «κάνει πράγματα», στο τοπικό συγκεκριμένο του (π.χ. δικαιολογίες, δικαιολογίες, κατηγοριοποιήσεις, μορφές, επαίνους κ.ο.κ)⁴, και τα «πράγματα» που τοπικά «κάνει» ο λόγος (μπορεί να) έχουν «μη εμπρόθετες»⁵ ιδεολογικές συνέπειες (Wetherell & Potter 1988). Στον βαθμό που κάθε εκτεταμένη περίσταση ομιλίας ή γραπτό κείμενο αναπόφευκτα εμπιριέχει προσανατολισμούς σε πολλαπλές λειτουργίες, αναπόφευκτα εμφανίζει σημαντική *μεταβλητότητα*: διατύπωση διαφορετικών εκδοχών του ίδιου «αντικειμένου» σε διαφορετικά σταυροδρόμια της ομιλίας ή του γραπτού κειμένου. Το επιχείρημα των Potter και Wetherell είναι ότι σε κάθε τύπου ομιλία και γραπτό κείμενο *κατασκευάζονται* απόλυτα περιστασιοποιημένες εκδοχές του κόσμου, των «αντικειμένων» και των «υποκειμένων» του, οι οποίες «δένουν» και εκπληρώνουν την ακολουθία δραστηριότητας μέσα στην οποία διατυπώνονται. Η μεταφορά της *κατασκευής* εδώ είναι σημαντική καθώς, αφενός μεν, παραπέμπει στην κοινωνική και πολιτισμική διαθεσιμότητα των γλωσσικών πόρων που κάθε φορά κινητοποιούνται και, αφετέρου, γιατί στρέφει την αναλυτική προσοχή στο ζήτημα της *ενεργητικής επιλογής*: από τους διαθέσιμους πόρους κινητοποιούνται μόνο κάποιοι, ενώ ταυτόχρονα κάποιοι άλλοι αποσιωπώνται. Οι συγγραφείς διευκρινίζουν ότι η έννοια της «ενεργητικής επιλογής» δεν θα πρέπει να εννοηθεί ως επί-

3. Για δύο πρόσθετες, πρόξιμες αξιολογήσεις της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία στις σελίδες του ίδιου περιοδικού, αλλά από πολύ διαφορετικές μεταξὺ τους οπτικές γωνίες, βλ., επίσης, Abrams & Hogg 1990 και Burman 1991.

4. Αυτή την εννοιολόγηση της επιλεκτικότητας της γλώσσας οι Potter και Wetherell τη δανείζονται από τη θεωρία των γλωσσικών πράξεων (Austin 1962/2003) αλλά και, πρωτίτως, από την ανάλυση συνομιλίας (βλ. Atkinson & Heritage 1984, Sacks, Schegloff & Jefferson 1974, εδώ, Κεφ. 4, και Woolffitt 2005 για μια συγκριτική απόψη της ανάλυσης συνομιλίας και της ανάλυσης λόγου).

5. Αποδίδουμε έτσι τον όρο «unintended consequences».

έκθεση μιας εικόνας του προσώπου ως μακιαβελικού, στρατηγικού χειριστή της γλώσσας ο οποίος διαχειρίζεται εντυπώσεις. Το επιχείρημά τους είναι ότι οι ομιλητές απλώς «κάνουν» κανονιστικά ό,τι ταιριάζει στην περίσταση. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί εδώ είναι η διττή εμφάνιση της προσέγγισης των Potter και Wetherell, τόσο στο επιτελεστικό δυναμικό της γλώσσας κατά τη χρήση της, όσο και στην «πάντα ήδη» κατασκευασμένη της διάσταση, στον βαθμό που το «υλικό» που κινητοποιείται εννοιοлогείται ως ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά διαθέσιμο. Οι Potter και Wetherell (2009: 193), αντλώντας από το έργο των Gilbert και Mulvey (1984), εισάγουν την έννοια «ερμηνευτικό ρεπερτόριο», την οποία ορίζουν ως «λεξικογραφικό κατάλογο ή μητρώο όρων και μεταφορών από όπου αντλούμε για να χαρακτηρίσουμε δράσεις και γεγονότα». Τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια είναι η αναλυτική μονάδα που προτείνουν οι συγγραφείς για να ονοματίσουν τις αναλυτικά διακριτές μορφές που κατά περίπτωση παίρνει το σημασιολογικό «υλικό» που κινητοποιείται στον λόγο.

Σε αντίθεση με την εθνομεθοδολογικού τύπου εστίαση των Potter και Wetherell στα πράγματα που κάνει η γλώσσα κατά την «τοπική» της χρήση, η αφετηρία της προσέγγισης του Ian Parker είναι διαφορετική. Η έμπνευσή της αντλείται από το έργο του Michel Foucault και από την αλτρουστιακή προσέγγιση στον μαρξισμό. Κατά τον Parker (1992), η ανάλυση λόγου είναι ή θα έπρεπε να είναι ένα πολιτικά ενήμερο, ριζοσπαστικό εγχείρημα. Αν και, όπως υποστηρίζει, δεν υπάρχει τίποτα εγγενώς πολιτικά ριζοσπαστικό στην ανάλυση λόγου, η ριζοσπαστική της δυναμική αναδύεται ως λειτουργία του «εννοιολογικού έργου» που πρέπει να προηγηθεί και να διασταυρώνεται με την πρακτική της εφαρμογή. Επαφίεται, λοιπόν, στους κοινωνικούς ψυχολόγους που υιοθετούν μια λογοαναλυτική οπτική να εμπλακούν σε αναλύσεις που θα στέκονται κριτικά απέναντι στην ψυχολογία ως επιστημονικό κλάδο, που θα αναδεικνύουν διεργασίες της εξουσίας – εννοιολογημένες τόσο με όρους φουκώϊκούς ως *παραγωγικής* δύναμης, όσο και με όρους μαρξιστικούς ως *καταπιεστικής* δύναμης – και θα προσφέρουν μια συνεκτική ιδεολογική κριτική στο πεδίο της εφαρμογής της.

Η εννοιολόγηση του «λόγου» που τροχοδρομεί ο Parker είναι αποκλειστικά μεταδομική. Αντλώντας από το έργο του Foucault, ο λειτουργικός ορισμός που δίνει (Parker 1990a: 191) για τον «λόγο»⁶ είναι: «ένα σύστημα προτάσεων το οποίο κατασκευάζει ένα αντικείμενο». Έτσι έργο του αναλυ-

6. Μεταφράζουμε τον όρο «discourse» ή «discourses», στη μεταδομική του εννοιολόγηση, με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα, για να γίνεται εμφανής η διαφοροποίησή του από τη γενικευτική εννοιολόγηση του όρου που προκρίνουν οι Potter και Wetherell (1987/2009).

τή είναι «η προσεκτική συστηματικοποίηση διαφόρων τρόπων ομιλίας ώστε να γίνουν καλύτερα κατανοητοί. Μια μελέτη της δυναμικής του Λόγου εκκινεί από αυτό για να εξετάσει τις εντάσεις μέσα στους Λόγους και τον τρόπο με τον οποίο αναπαράγουν ή μετασχηματίζουν τον κόσμο» (Parker 1992: 5). Για τον Parker (1990a, 1990b, 1992), λοιπόν, «ο Λόγος» ή καλύτερα «οι Λόγοι» κάνουν «πράγματα»:

Οι Λόγοι δεν περιγράφουν απλώς τον κόσμο αλλά τον κατηγοριοποιούν, δίνουν ορατότητα σε φαινόμενα. Στην ακραία του μορφή αυτό το επιχείρημα θα υποστήριζε ότι οι Λόγοι μάς επιτρέπουν να εσπίσουμε σε πράγματα που δεν είναι «στην πραγματικότητα» εκεί, και ότι εφόσον τα όρια ενός αντικειμένου έχουν περιγραφεί και προδιανραφεί από Λόγους, είναι δύσκολο να μην αναφέρεται κανείς σ' αυτό ωσάν αυτό να ήταν πραγματικό. (Parker 1990a: 191)

Σε αντίθεση με την προσέγγιση των Potter και Wetherell που εκκινεί από τη μικροαναλυτική τεκμηρίωση των «πραγμάτων» που γίνονται στο συγκεκριμένο της συνομιλίας, η προσέγγιση του Parker εκκινεί από το «εννοιολογικό έργο» (του αναλυτή), που προηγείται της αναλυτικής πρακτικής. Επαφίεται, λοιπόν, στον αναλυτή να αναγνωρίσει τους εν ενεργεία Λόγους μέσα από την εφαρμογή επτά βασικών (και τριών επιπρόσθετων) κριτηρίων.

Τα κριτήρια αυτά (βλ. Parker 1992) έχουν ως εξής: (1) Ένας Λόγος πραγματώνεται μέσα σε κείμενα. Το επιχείρημα εδώ είναι ότι ο αναλυτής δεν αντικρίνει «Λόγους» αυτούς καθαυτούς αλλά αποσπάσματά τους που αποκτούν υπόσταση μέσα σε κείμενα κάθε είδους. Έργο του αναλυτή είναι να ερμηνεύσει τις συνδηλώσεις και τις συνεπαγωγές των κειμένων. (2) Με το δεύτερο κριτήριο ο Parker καλεί τους επίδοξους αναλυτές λόγου να εκτιμήσουμε την απόφανση του Foucault ότι «οι Λόγοι είναι πρακτικές που συστηματοποιούν τα αντικείμενα για τα οποία μιλούν» (Foucault 1972: 49). Αποστολή του αναλυτή, λοιπόν, είναι όχι μόνο η περιγραφή αλλά και η κριτική επερώτηση των αντικειμένων που αναφέρονται μέσα σε κείμενα. (3) Με το τρίτο κριτήριο ο Parker (1992: 9) στρέφει την αναλυτική προσοχή στα «υποκείμενα» που εμπιρεύονται στους Λόγους: «ένας Λόγος διαθέτει τον χώρο για την ανάδυση συγκεκριμένων τύπων εαυτού». Ο Parker εδώ αντλεί από την αλτρουστιακή έννοια της *ιδεολογικής έγκλησης* για να υποστηρίξει ότι οι Λόγοι που νοικούν στα κείμενα μας απευθύνονται και μας τοποθετούν σε συγκεκριμένες θέσεις υποκειμένου. Έργο του αναλυτή λοιπόν είναι να διευκρινίσει τι είδους πρόσωπα «ομιλούνται» μέσα σ' έναν Λόγο και να διατυπώσει υποθέσεις για το τι είναι δυνατόν να ειπωθεί μέσα στον λόγο αυτό. (4) Με το τέταρτο κριτήριο ο Parker καλεί τους αναλυτές να προσεγγίσουν τον Λόγο ως «ένα συνεκτικό σύστημα νοημάτων». Το επιχείρημά του είναι ότι οι μεταφορές, αναλογίες και εικόνες που επικαλείται ένας Λόγος για την αναπαράστασή ενός «αντικειμένου» μπορούν να «αποσταχθούν» στη

περιορισμένου εύρους γραμματικών όρων, εικόνων και μεταφορών ενέχει τον κίνδυνο του φορμαλισμού, δημιουργεί τη (λανθασμένη) ελπίδα για την αναλυτική σκιαγράφηση ενός συγκεκριμένου κλειστού ρηματικού συστήματος και, ειδικά, ο όρος «ρεπερτόριο» δημιουργεί «άβολου» συνειρμούς καθώς παραπέμπει στον συμπεριφορισμό. Από την άλλη μεριά, οι Potter κ.ά. (1990) ασκούν, κατ' αρχάς, κριτική στην προσέγγιση του Parker προσαπτοντάς της τη μομφή ότι *πραγματοποιεί* τους Λόγους προσδίδοντάς τους την ιδιότητα του φορέα της δράσης⁷. Επίσης, χαρακτηρίζουν την προσέγγιση του Parker στην αναλυτική πράξη ως μη επαρκώς στοιχειοθετημένη, στον βαθμό που προτρέπει σε μια άμεση αναλυτική «σύλληψη» Λόγων χωρίς να διευκρινίζεται πώς απορρέουν οι «δηλώσεις» από τους Λόγους. Και, τέλος, εντοπίζουν στην προσέγγιση του Parker τρωτότητα στις παραδοχές της κοινής λογικής καθώς, όπως υποστηρίζουν, μοιάζει σαν κάθε «αντικείμενο» της κοινής λογικής να αντιστοιχεί σ' έναν «Λόγο» και, μάλιστα, οι αναλυτές ενθαρρύνονται να «αποσταίνουν» το σύστημα δηλώσεων που συγκροτεί ένα αντικείμενο με όρους της κοινής τους λογικής.

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία ο τρόπος με τον οποίο εξελίχθηκε μέσα στη δεκαετία του 1990 αυτή η πρόφιμη πολωτική αντιπαράθεση μεταξύ αυτών των δύο κύριων αρχικών λογοαναλυτικών προσεγγίσεων. Κατ' αρχάς, κατά μια σημαντική έννοια, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η πόλωση επιτάθηκε μετά το 1992. Τη χρονιά αυτή δημοσιεύτηκε το έργο των Edwards και Potter *Discursive Psychology*⁸, στο οποίο οι θεωρητικοί δεσμοί με την εθνομεθοδολογία παγιώθηκαν και επεκτάθηκαν. Στο εγχείρημα της λογοψυχολογίας, όπως αυτό συμπικνώνεται στο *Μοντέλο Δράσης του Λόγου*⁹ (Edwards & Potter 1992, 1993), δεν υπάρχει πρόβλεψη για ό,τι ονομάσαμε παραπάνω η «πάντα ήδη» δομημένη διάσταση του λόγου. Η έννοια των ερμηνευτικών ρεπερτορίων εκλείπει από το Μοντέλο Δράσης του Λόγου και ως εκ τούτου δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στις πιθανές ιδεολογικές λειτουργίες και επιπτώσεις της «τοπικής» ρηματικής πρακτικής. Η εστίαση της λογοψυχολογίας εδράζεται στους τρόπους με τους οποίους τα παραδοσιακά «αντικείμενα» —οι παραδοσιακές «οντότητες»— της ψυχολογίας συγκροτούνται, σε κείμενα και συνομιλίες, μέσα από αναστοχαστικές, «τοπικές» διεργασίες ως ρητορικά και, άρα, *κοινωνικά* φαινόμενα. Ωστόσο, το 1992 είναι η ημερομηνία έκδοσης και ενός άλλου κλασικού επίσης πλέον

7. Αποδίδουμε έτσι περιφραστικά τον όρο «agency».

8. «Λογοψυχολογία».

9. Μεταφράζουμε έτσι τον όρο «Discursive Action Model».

μορφή δηλώσεων. Επαφίεται στον αναλυτή να συγκροτήσει τις δηλώσεις αυτές σε συνεκτικά σύνολα στηριζόμενος στις πολιτισμικά διαθέσιμες κατανοήσεις του σε σχέση με το τι συνιστά ένα αντικείμενο. (5) και (6) Με τα κριτήρια αυτά ο Parker επισημαίνει την αναστοχαστική υφή της γλώσσας, την οποία ανάγει στις *αντιθέσεις* που υπάρχουν μέσα στα πλαίσια ενός Λόγου. Όπως υποστηρίζει, οι Λόγοι συνεπιτάγονται και προϋποθέτουν άλλους Λόγους. Έργο του αναλυτή είναι να αντιπαραθέσει τα διαφορετικά αντικείμενα που συγκροτούν διαφορετικοί Λόγοι και να εντοπίσει τα σημεία επικάλυψης. Αυτή η αναστοχαστική διεργασία στο επίπεδο των Λόγων συχνά εφάλλει σε αναστοχαστικές κινήσεις μέσα στα κείμενα και την ομιλία. Έργο του αναλυτή είναι να εντοπίσει και να αντιπαραβάλει αυτές τις αναστοχαστικές στιγμές. (7) Με το τελευταίο από τα βασικά κριτήρια ο Parker επισημαίνει την ιστορικότητα των Λόγων. Τα αντικείμενα στα οποία αναφέρονται οι Λόγοι συγκροτήθηκαν στο παρελθόν από τον συγκεκριμένο ή άλλους Λόγους: «ένας Λόγος αναφέρεται σε προηγούμενες αναφορές σ' αυτά τα αντικείμενα» (Parker 1992: 16). Έργο του αναλυτή, λοιπόν, είναι να αναλογιστεί *πώς* και *πότε* αναδύθηκε ένας Λόγος και τις ιστορικές αλλαγές που συνέβαλαν στην ανόδου του. Σύμφωνα με τον Parker τα επιτά αυτά κριτήρια είναι αναγκαία και επαρκή στο αναλυτικό έργο αναγνώρισης Λόγων. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει, υπάρχουν τρία πρόσθετα κριτήρια, τα οποία αντανακλούν πρόσθετες διαστάσεις του Λόγου/των Λόγων και τα οποία θα πρέπει οι αναλυτές να λάβουν υπόψη τους για λόγους ηθικούς και πολιτικούς. Το πρώτο από αυτά υποδεικνύει τη σχέση ανάμεσα στους Λόγους και τους θεωρούς. Το δεύτερο υποδεικνύει τον ρόλο που παίζουν οι Λόγοι στην αναπαραγωγή σχέσεων εξουσίας. Και το τελευταίο στρέφει την αναλυτική προσοχή στις ιδεολογικές επιπτώσεις των Λόγων.

Όπως είναι εμφανές, τα σημεία εκκίνησης και οι εν λειτουργία ορισμοί του «λόγου» και της επιτελεστικότητας της γλώσσας στα πλαίσια των δύο αυτών προσεγγίσεων διαφοροποιούνται σημαντικά. Μοιάζει, σε μια πρώτη ματιά τουλάχιστον, σαν να συγκροτούνται στα πλαίσιά τους οι κοινωνιοψυχολογικές απολήξεις της εθνομεθοδολογίας με τις κοινωνιοψυχολογικές απολήξεις της φουκοϊκής, μεταδομικής προσέγγισης. Πράγματι, αυτοί είναι και, σε μεγάλο βαθμό, οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν στην πρόφιμη επιχειρηματολογική αντιπαράθεση που ξεδιπλώθηκε μέσα στις σελίδες του περιοδικού *Philosophical Psychology* (Parker 1990a, 1990b. Potter, Wetherell, Gill & Edwards 1990). Ο Parker σκεύη κριτική στους Potter και Wetherell (1987/2009) για την υπερβολική προσήλωσή τους στην εθνομεθοδολογία, αλλά και για την επιλογή τους να αναδείξουν ως βασική αναλυτική μονάδα την έννοια των *ερμηνευτικών ρεπερτορίων*. Όπως επιχειρηματολογεί, η έννοια «ερμηνευτικά ρεπερτόρια» μέσα από την επίκληση ενός

βιβλίου, του *Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation*¹⁰ με συγγραφείς τους Margaret Wetherell και Jonathan Potter. Το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάζεται στο βιβλίο αυτό καθώς και η εμπειρική του ανάλυση κεφαλαιοποιεί πάνω στη *συμμετρικότητα* (Μποζατζής 2003) της αναλυτικής εστίασης που χαρακτηρίζει την προσέγγιση που σκιαγραφήθηκε στο *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία*. Ο λόγος προσεγγίζεται τόσο μέσα από την «πάντα ήδη» δομημένη του διάσταση αλλά και μέσα από την ενεργητική συγκροτησιακή του ιδιότητα. Έτσι, οι συγγραφείς ανατρέχουν στη θεωρητική παράδοση του μεταδομισμού (κυρίως στο έργο του Foucault) αλλά και στον Althusser για να αναλύσουν τη «χορογραφία» της ρητορικής εκτύλιξης ερμηνευτικών ρεπερτοριών που αναπαράγουν στον κοινό λόγο τις ιδεολογικές παραδοχές του ρατσισμού.

Οι εξελίξεις αυτές, υποστηρίζουμε, είναι μια πρώτη ένδειξη η οποία θέτει σε επερώτηση τη μάλλον απλουστεντική, *κάθετη* διάκριση μεταξύ εθνομεθοδολογικών και μεταδομικών «στρατοπέδων» στη στροφή στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία. Αν και μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990 φαίνεται να έχει παγιωθεί σε μεγάλο μέρος της συναφούς ερευνητικής εργογραφίας αυτός ο διακριτός καταμερισμός, με όρους αναλυτικής έμφασης, ωστόσο είναι ίσως προτιμότερο να αντιληφθούμε την εθνομεθοδολογία και τον μεταδομισμό ως διαθέσιμους θεωρητικούς πόρους σε έναν θεωρητικό, επιστημολογικό και μεθοδολογικό διάλογο, σε μια εν εξελίξει επιχειρηματολογική διαμάχη. Η θεωρητική εκλέπτυνση και η συνεχιζόμενη εμπειρική τεκμηρίωση των όρων της συνάφθωσής τους αποτελούν, ίσως, την επίδικη πρόκληση (πρβ. Bozatzis 2009, Edley εδώς, Κεφ. 6, Edley & Wetherell 1997, 2001, Taylor 2005, Taylor & Wetherell 1999, Wetherell 1998, 1999, 2007).

Ρεαλισμός, σχετικισμός και οι πολιτικές της λογοανάλυσης

Δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηριχτεί ότι η πλέον «δραματική» από τις διαμάχες που μορφοποιούν το πεδίο της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία είναι αυτή η οποία αφορά το επιστημολογικό έδαφος θεωρητικής συγκρότησης και εμπειρικής έρευνας της λογοανάλυσης και πιο συγκεκριμένα την αντιπαράθεση θέσεων που πληροφορούνται από τον κρι-

10. «Χαρτογραφώντας τη γλώσσα του ρατσισμού: Λόγος και νομιμοποίηση της εκμετάλλευσης».

τικό ρεαλισμό (Bhaskar 1986, 1989) και τον σχετικισμό (Smith 1988). Η δραματικότητα της αντιπαράθεσης αυτής δεν προκαλεί έκπληξη. Κι αυτό όχι μόνο γιατί με όρους θεωρητικούς τα επίδικα ζητήματα είναι σημαντικά. Διακυβεύεται επίσης και το ηθικό και πολιτικό προφίλ των προσεγγίσεων και των προσώπων που εμπλέκονται στον διάλογο, και είναι αυτό που έχει ως αποτέλεσμα την οξύτητα του σχετικού διαλόγου. Καθώς η σχετική συζήτηση¹¹ είναι, αφενός μεν, ιδιαίτερα εκτεταμένη και, αφετέρου, τα επιχειρήματα που διατυπώνονται ιδιαίτερα θεωρητικά επεξεργασμένα και σύνθετα, η λεπτομερής τους καταγραφή είναι πολύ πέρα από τις δυνατότητες που μας παρέχει το παρόν κείμενο. Ωστόσο, θα σκιαγραφήσουμε τις κεντρικές θέσεις που διατυπώθηκαν.

Από πολύ νωρίς (Parker 1992, πρβ. Burman 1991), εκφράστηκαν ανηυχίες ότι η αντι-ρεαλιστική επιστημολογία που χαρακτηρίζει την προσέγγιση στον λόγο και στη δράση του λόγου των Potter και Wetherell (1987/2009) δημιουργεί ηθικούς και πολιτικούς προβληματισμούς. Η κεντρική αντι-ρεαλιστική, κοινωνικοκοστροφιστική παραδοχή τους ότι *κάθε* περίσταση λόγου, *κάθε* περιγραφική δραστηριότητα κατασκευάζει *εκδοχές* του κόσμου και της πραγματικότητας και, άρα, μπορεί να αναλυθεί (με όρους λογοανάλυσης) για το κατασκευαστικό έργο που επιτελεί έγινε στόχος κριτικής στον βαθμό που θεωρήθηκε ότι ανοίγει τις «πύλες» της ανάλυσης λόγου σ' έναν σχετικισμό που οδηγεί σε ηθική και πολιτική παράλυση, σε μια κατάσταση όπου «anything goes»¹². Οι σχετικιστές κατηγορούνται ότι η επιστημολογία τους δεν τους παρέχει τη δυνατότητα να πάρουν θέση, δεν έχουν μια βάση, έναν *οντολογικό λόγο*, για να στηρίξουν αξίες ή στόχους (πρβ. Gill 1995). Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω παράθεμα από τον Parker (1992: 22, 40-41):

Αυτό που θα πρέπει να έχουμε κατά νου [...] είναι ότι για να αναλύσουμε θεσμούς, την εξουσία και την ιδεολογία, θα πρέπει να σταματήσουμε την *ολίσθηση* στον *σχετικισμό* [...]. Χρειαζόμαστε κάποια έννοια του *πραγματικού* για να στηρίξουμε

11. Μια ιδιαίτερα χρήσιμη και εκτεταμένη επισκόπηση της συζήτησης αυτής (στα ελληνικά) παρατίθεται στο Wetherell & Still 2006, ενώ σε κάθε περίπτωση ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης καλό θα είναι να ανατρέξει στα πρωτότυπα κείμενα. Οι πλέον χαρακτηριστικές «στιγμές» αυτού του διαλόγου παρατίθενται στα: Burman 1991, Edwards, Ashmore & Potter 1995, Gill 1995, Herburt 2000, Hibbert 2001, McLennan 2001, O'Neil 1995, Parker 1998, 1999a, 1999b, Potter 1998a, Potter, Edwards & Ashmore 1999, Still 2001 και Widdicombe 1995.

12. Αφήνουμε αμετάφραστη τη συγκεκριμένη φράση καθώς αυτή έχει αποκτήσει πλέον εμβληματικό status στη σχετική εργογραφία στις κοινωνικές επιστήμες. Οι πλέον δοκίμες αποδόσεις της στα ελληνικά θα ήταν «όλα επιτρέπονται» ή «όλα το ίδιο» (πρβ. Wetherell & Still 2006: 148).

την κατανόσή μας των δυναμικών του λόγου. [Αυτοί] που συναρπάζονται από την ισχύ του λόγου αποκόπουν *κάθε σύνδεσμο με μια πραγματικότητα που βρίσκεται έξω από τα κείμενα* και γίνονται οχήματα για τη «ρίζοσπαστική» έκφραση ενός γνήσια πραγματιστικού «νέου ρεαλισμού» ο οποίος έχει *απολέσει κάθε επιθυμία να πάρει σοβαρά υπόψη υποκειμενικές δομές καταπίεσης και αντίστασης*. (Η έμφαση δική μας)

Η απάντηση από τους άμεσους αποδέκτες αυτής της μοιρής (Edwards κ.ά. 1995) διατυπώθηκε σ' ένα «κλασικό» όσο και αμφιλεγόμενο κείμενο, το οποίο με τη σειρά του προκάλεσε ίσως τις πλέον σφοδρές και «θερμές» αντι-παράθεσεις στον χώρο της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία. Στο κείμενο αυτό οι Edwards κ.ά. αποδομούν τη ρητορική, τις πολιτικές και τη «θεολογία», όπως υποστηρίζουν, των «ακροτελεύτιων επιχειρημάτων»¹³ ενάντια στον σχετικισμό. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, ο σχετικισμός δεν θα πρέπει να εννοηθεί ως συγκροτημένη κοινωνική θεωρία, αντίπαλη του ρεαλισμού ή των θεωρητικών του εκδοχών. Ο σχετικισμός, γι' αυτούς, απο-τελεί την περιπτώσια της ακαδημαϊκής προσοπτικής, το πεδίο στο οποίο όλες οι αλήθειες είναι *προς εγκαθίδρυση*. Έτσι, ο σχετικισμός προκρίνεται και εννοιολογείται από τους Edwards κ.ά. ως θεμελιώδης κριτική, περισσό-τερο ως τύπος σκεπτικισμού, ως άρνηση του ρεαλισμού και όχι ως *θετική* θεωρία που στοχεύει και υποδεικνύει μια εναλλακτική πραγματικότητα. Ο σχετικισμός, όπως υποστηρίζεται, αποτελεί μια μετα-επιστημολογία η οποία μπορεί να περιλάβει και να αναλύσει τόσο τον ρεαλισμό όσο και τον σχετικισμό, εννοιολογημένους ως ρητορικές πρακτικές.

Στο συγκεκριμένο άρθρο οι Edwards κ.ά. χρησιμοποιούν, με προφανή ειρωνική διάθεση, τις λέξεις «Θάνατος» και «Έπιπλα» ως μεταφορικές, εμβληματικές αναφορές σε δύο κοινές γραμμές επιχειρηματολογίας, αντι-ρήσεις στον σχετικισμό: στην πραγματικότητα που *δεν είναι δυνατόν* να αρνηθεί κανείς (π.χ. τραπέζια, βράχοι, πέτρες) και στην πραγματικότητα που *δεν πρέπει να αρνηθεί* κανείς (π.χ. δυστυχία, γενεκτονίες, φτώχεια, εξουσία). Όπως υποστηρίζουν,

όταν οι σχετικιστές μιλούν για την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, της αλήθειας, του γνώσιμου, της επιστημονικής γνώσης, της τεχνικής δεξιάτητας, της κοινωνικής δομής κ.ο.κ., οι ρεαλιστές αντίπαλοί τους, αργά ή γρήγορα, αρχίζουν να χτυπούν ένα έπιπλο, να επικαλούνται το Ολοκαύτωμα, να μιλούν για πέτρες, όπλα, σκοτωμούς, ανθρώπινη δυστυχία, τραπέζια και καρέκλες. Η δυναμική αυτών των αντιρήσεων είναι να εισάγει μια ακροτελεύτια γραμμή, ένα υπόβαθρο πραγματικότητας που βάζει όρια στο τι μπορεί να θεωρηθεί ως επιστημολογικά κατασκευασμένο ή αποδομήσιμο. (Edwards κ.ά. 1995: 26)

13. Αποδίδουμε έτσι τον όρο «bottom line arguments».

Στόχος του συγκεκριμένου άρθρου, λοιπόν, είναι να δείξει πώς λειτουργούν αυτοί οι δύο τύποι επιχειρημάτων και τη μη πειστικότητα τους ως αντίλογου στον σχετικισμό. Έτσι, κατά τους Edwards κ.ά., το ακροτελεύτιο επιχείρημα «Έπιπλα» των ρεαλιστών απαντάται με δύο τρόπους. Αφενός μεν, υποδεικνύοντας την αναπόδραστα αναπαραστασιακή και ρητορική υπόσταση της πράξης «χτυπώ το χέρι στο τραπέζι». Όπως υποστηρίζουν, τα «έπιπλα» και οι «πέτρες» δεν ιστανται, «πάντα ήδη» ως αντικρούσεις του σχετικισμού. Γίνονται τέτοια κατά τη στιγμή και στο πλαίσιο της επίκλησής τους, συνήθως στα πλαίσια μιας επιχειρηματολογικής αντιπαράθεσης με την υλική τους υπόσταση. Για τους Edwards κ.ά., λοιπόν, η ίδια η πράξη της «παραγωγής» μιας μη αναπαριστώμενης, μη κατασκευασμένης εξωτερικής πραγματικότητας είναι αναπόφευκτα, ρητορική/αναπαραστασιακή πράξη. Το δεύτερο σεν (αν)επιχειρημάτων των Edwards κ.ά. στο επιχείρημα «Έπιπλα» υποδεικνύει, ανάμεσα σε άλλα, ότι η πραγματικότητα που ανα-δεικνύει το χτύπημα του χεριού στο έπιπλο, η αίσθησή του «στέρεου» και «σταθερού», είναι μια ανθρώπινη αντιληπτική κατηγορία, καθώς είναι γνω-στό από τη φυσική ότι σ' ένα ορισμένο επίπεδο μοριακής εξέτασης του οποίου έπιπλο δεν υπάρχει τίποτα σταθερό σε αυτό. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, παραπέμποντας στον Lakoff (1987), «η πραγματικότητα παίρνει μια εγγενώς ανθρώπινη διάσταση και το περισσότερο που θα μπο-ρούσε να υποστηριχτεί γι' αυτήν είναι ένας «βιοματικός ρεαλισμός»¹⁴.

Σε σχέση τώρα με το επιχείρημα ότι ο σχετικισμός οδηγεί σε ηθική και πολιτική παραλυσία, σ' ένα «anything goes», ο Potter (1998a) απαντά ότι το «anything goes» αποτελεί μια πράξη στιγματισμού από τη μεριά του ρεαλι-σμού, έναν *εξαιρετικά ρεαλιστικό* ισχυρισμό τον οποίο κανείς σχετικιστής δεν έχει λόγο να προσυπογράψει. Αποτελεί

μια θεμελιώδη, α-χρονική και εκτός πλαισίου δήλωση σχετικά με τη φύση των σπι-κών σχέσεων, καθολου διαφορετική από τους νόμους της φυσικής ή της ψυχολο-γίας. Για τους σχετικιστές, το τι «goes» αποτελεί διακύβημα για τους ανθρώπους είναι ό,τι κατασκευάζεται και υποστηρίζεται επιχειρηματολογικά. Διαφορετικές θέσεις, πολιτισμοί και θεωρίες έχουν διαφορετικά «(any)things», τα οποία «go», ή δεν «go» ή «go» λίγο. (Potter 1998a: 34)

Και, όπως υποστηρίζεται στο Edwards κ.ά. 1995,

δεν υπάρχει καμιά αντίφαση ανάμεσα στο να είναι κάποιος σχετικιστής και συ-χρόνως να αποτελεί μέλος μια συγκεκριμένης κουλτούρας, να έχει δεσμεύσεις,

14. Ο οποίος όμως, όπως σημειώνει ο Still (2001), μάλλον «άβολα» εντάσσεται στην προσοπτική του «ρεαλισμού».

πεποιθήσεις και αντίληψη της πραγματικότητας βασισμένη στην κοινή λογική. Αυτά ακριβώς είναι που πρέπει να υποστηριχθούν, να αμφισβητηθούν, να υπερασπιστούν και να αποφασιστούν, χωρίς να υπάρχει η βολική θέση ότι τα πράγματα αυτά είναι πραγματικά και αληθινά, έτσι απλά, εκ των προτέρων και χωρίς σκέψη. Η ιδέα ότι η εγκατάλειψη του ρεαλισμού συνεπάγεται την κατάρρευση όλων αυτών των δεσμεύσεων δεν είναι πιο πειστική από την ιδέα ότι η ζωή χωρίς τον Θεό είναι κενή νοήματος και αξίας. Πρόσχημο, το επιχείρημα είναι εντυπωσιακά αντίστοιχο [...] όπως και η αντίκρουσή του: ο θάνατος του Θεού δεν έκανε τον υπόλοιπο κόσμο να εξαφανιστεί, αλλά τον άφησε σ' εμάς για να τον φτιάξουμε. Έχουμε λοιπόν απομείνει όχι μ' έναν κόσμο άδειο νοήματος και αξίας (ή έναν κόσμο απόλυτης ανηθικότητας όπου «το καθετί επιτρέπεται», όπως περιγράφεται στο ντοστογιεφσκί-κό-νιτσέϊκό συμπέρασμα) αλλά ακριβώς το αντίστροφο. Με την εγκατάλειψη του ρεαλισμού έρχονται στο προσκήνιο νοήματα και αξίες που θα πρέπει να υποστηριχθούν, να τροποποιηθούν και να επανορθωθούν και μαζί τους και η μετα-αξία ότι μερικά από αυτά τα νοήματα και τις αξίες θα ήταν χρήσιμο να ανακηρυχθούν καθολικές και προφανείς («Θεορούμε ότι αυτές οι αλήθειες είναι αυταπόδεικτες...»). Η ιδιότητα του αυταπόδεικτου εδώ είναι το αποτέλεσμα και όχι η άρνηση της επιχειρηματολογίας. (Edwards κ.ά. 1995: 35-36, όπως παρατίθεται στο Wetherell & Still 2006: 158-159)

Ο Parker (1999a), στη μακροσκελή του επιχειρηματολογική απάντηση στους Edwards κ.ά. (1995), ξεκινάει αναγνωρίζοντας ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες ο σχετικισμός έχει παύσει έναν θετικό, προοδευτικό ρόλο στην ψυχολογία, καθώς έχει αποτελέσει εφελτήριο για πολλές προσεγγίσεις που εντάσσονται στον χώρο της κριτικής ψυχολογίας (πρβλ. Fox & Prilleltensky 1997/2003). Ο Parker αναγνωρίζει ότι στους κόλπους της κριτικής ψυχολογίας ο σχετικισμός έχει καταστήσει δυνατή την επικέντρωση στις αξιώσεις αλήθειας της παραδοσιακής ψυχολογίας και στους τρόπους με τους οποίους η ψυχολογική θεωρία και πρακτική ανήκουν κοινωνικά φαινόμενα σε ατομικά. Έτσι, όπως υποστηρίζεται, ο σχετικισμός, σ' αυτό το κριτικό ρεύμα μελετών, έχει διευκολύνει τη μελέτη της ιδεολογίας και της εξουσίας και τον ρόλο της ψυχολογίας σε διεργασίες συντήρησης και αναπαραγωγής καταπιεστικών σχέσεων. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Parker, ο σχετικισμός από μόνος του δεν επαρκεί ως εφελτήριο για την κριτική ψυχολογία. Απαιτείται θεωρητική σκευή του κριτικού ρεαλισμού για την ανάλυση των υποκειμένων ιστορικών συνθηκών που βρίσκονται στη βάση της ανάπτυξης της ψυχολογίας και του «Ψ-συμπλέγματος» (πρβ. Rose 1985).

Οι ίδιοι οι κριτικοί ρεαλιστές επιμένουν ότι η γνώση που έχουμε για τον κόσμο είναι προσωρινή, και ότι πράγματι χρειάζεται να προσυπογράψουμε τον «επιστημικό σχετικισμό» για να λειτουργήσουμε επιστημονικά. Η βασική διαφορά εδώ βρίσκεται στο ότι ο κριτικός ρεαλισμός μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε το ιστορικό, θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν οι επιστήμες του ανθρώπου, την ιδεολογική σκευή η οποία παρέχει τις συνθήκες δυνατότητας για την ψυχολογία και τα

ηθικά-πολιτικά συμφέροντα που εξυπηρετούνται από αυτούς που θεραπεύουν μόνο τον σχετικισμό. (Parker 1999a: 75).

Όπως υποστηρίζει ο Parker, κατανοώντας πώς η επιστήμη της ψυχολογίας αναπαράγει έννοιες όπως «γνωστικό σύστημα» και «ανθρώπινη φύση», ένα εγχείρημα που (θα) υιοθετεί την οπτική του κριτικού ρεαλισμού θα καταστήσει δυνατό τον μετασχηματισμό της ψυχολογίας και την κοινωνική της κατασκευή ως κάτι, ίσως, καλύτερο. Μέρος αυτής της διεργασίας είναι η διαλεκτική κατανόηση του σχετικισμού τόσο ως χρήσιμου εργαλείου σε εγχειρήματα που στοχεύουν στην ιδεολογική κριτική, όσο και ως ιδεολογικής μορφής που «απνευρώνει» την κριτική αιχμή εναλλακτικών προσεγγίσεων στον χώρο της ψυχολογίας. Όπως υποστηρίζει ο Parker,

ο κριτικός ρεαλισμός αναγνωρίζει την «κοινωνική κατασκευή» της πραγματικότητας, της πραγματικότητας που περιγράφεται από την ανάλυση λόγου, αλλά ενσωματώνει τέτοιες περιγραφές σχετικά σταθερών δομών ομιλίας, γνωσιολογημένες ως συνύφανση εξουσίας και ιδεολογίας, σε μια μαρξιστική επεξήγηση σχετικά σταθερών δομών οικονομικής εκμετάλλευσης που διατίθενται προς ανάλυση, εξήγηση και αλλαγή. (Parker 1999a: 64)

Ο διάλογος αυτός, τόσο μεταξύ των συγκεκριμένων πρωταγωνιστών του (πρβ. Parker 1999b, Potter κ.ά. 1999), όσο και στην πιο εκτεταμένη μορφή του (πρβ. Hibberd 2001, McLennan 2001, O'Neil 1995), προφανώς δεν εξαντλείται εδώ. Έχει ίσως σημασία όμως να επισημανθεί η συνεισφορά της Gill (1995) σε αυτή τη συζήτηση. Η Gill, σ' ένα εξαιρετικά σημαντικό και κριτικό κείμενο που στρέφεται ενάντια στον ακραίο σχετικισμό που διαγιγνώσκει στη θέση των Edwards κ.ά. (1995), προτείνει εναλλακτικά μια «παθιασμένα ιδιότελή έρευνα» ή έναν «πολιτικά ενημερωμένο σχετικισμό». Μια τέτοια θέση, ή ένας τέτοιος τύπος σχετικισμού, μελετά το «ποιος έχει τη δυνατότητα να θέτει την ημερήσια διάταξη στο πλαίσιο διαφόρων πολιτισμικών και κοινωνικών κοινοτήτων [...] ποιου οι εκδοχές της πραγματικότητας και οι έννοιες της αλήθειας γίνονται πιο συχνά αποδεκτές» (Wetherell & Still 2006: 160). Όπως υποστηρίζουν οι Wetherell και Still (2006), με τον τρόπο αυτό ξεκάθαρες πολιτικές δεσμεύσεις, για παράδειγμα προς τον αυταρτισμό ή την κοινωνική δικαιοσύνη, τίθενται στο επίκεντρο της διεργασίας της επιχειρηματολογίας της σχετικής με το νόημα και την αξία που εισηγούνται οι Edwards κ.ά. (1995). Η θέση αυτή της Gill μοιάζει να κατευνάζει, προσωρινά και παράδοξα έστω, το πεδίο της αντιπαράθεσης, καθώς ο Parker (1999a) αναφέρεται επιδοκιμαστικά στο κείμενό της, υπονοώντας έμμεσα ότι η οπτική της, ως φεμινίστριας που μάχεται ενάντια στην ψυχολογική «επιστήμη» στη βάση μιας πολιτικής ημερήσιας διάταξης, εγγράφεται στην τροχιά του κριτικού ρεαλισμού. Οι Wetherell

και Still, από τη μεριά τους, τοποθετούν την άποψη της Gill στις προσεγγίσεις που «διερευνοούν» τις δυνατότητες του σχετικισμού, σε αντίτιξη προς την προσέγγιση του κριτικού ρεαλισμού, παραλληλίζοντάς τη με την επισημολογική θέση που πληροφορεί το έργο Wetherell & Potter 1992. Ενώ ο Potter (1998a) υπενθυμίζει ότι παρά την επίθεσή της στον σχετικισμό η Gill, στο ίδιο κείμενό της, αναφέρεται επιδοκμαστικά στην άποψη της Butler (1992) ότι στην καρδιά κάθε ριζοσπαστικού πολιτικού εγχειρήματος θα πρέπει να βρίσκεται μία μόνιμη διάθεση αμφισβήτησης, κάτι που, όπως υποστηρίζει, μοιάζει πολύ μ' αυτό που επιδιώκουν οι σχετικιστές.

Ενωσιολογώντας το πλαίσιο (δράσης) του λόγου

Αναφερθήκαμε παραπάνω στις αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν από την πλευρά της αποκλειστικά μεταδομικής/φουκοϊκής προσέγγισης στην ανάλυση λόγου, του Ian Parker (1992), στην προσέγγιση των Potter και Wetherell (1987) για την υπερβολικά εθνομεθοδολογική, όπως χαρακτηρίστηκε, εννοιολόγησή τους (της δράσης) του λόγου. Όπως μάλιστα επίσης σημειώσαμε, στο εγχείρημα της *λογοψυχολογίας* (Edwards & Potter 1992 και εδώ, Κεφ. 5) οι θεωρητικοί δεσμοί με την εθνομεθοδολογία έγιναν ακόμα πιο στενοί, αν όχι αποκλειστικοί. Κεντρικό στοιχείο αυτού του θεωρητικού δεσμού αποτελεί η υιοθέτηση από την πλευρά της λογοψυχολογίας της θεωρητικής θέσης της ανάλυσης συνομιλίας ότι με όρους αναλυτικής πράξης οι αναλυτές θα πρέπει να εννοιολογούν το πλαίσιο του λόγου αποκλειστικά με όρους των κατηγοριών και διαστάσεων οι οποίες γίνονται εμφανείς στον πρακτικό «προσανατολισμό» των ίδιων των συμμετεχόντων. Ο επιτονοσμός αυτής της θέσης στο εγχείρημα της λογοψυχολογίας τη διακρίνει κάθεται από τη μεταδομική/πολιτική προσέγγιση του Ian Parker. Ωστόσο, η απόλυτη αυτή θεωρητική και αναλυτική θέση δεν έχει μείνει αναπάντητη ούτε από συγγραφείς των οποίων οι προσεγγίσεις υιοθετούν μια «συμμετρική» εννοιολόγηση του λόγου, εννοιολογώντας τον ταυτόχρονα τόσο με όρους επιτελεστικής «ελευθερίας», όσο και με όρους «δομικής σκλαβιάς» (πρβ. Barthes 1982). Η πλέον χαρακτηριστική συναφής επιχειρηματολογική αντιπαράθεση αναπτύχθηκε στις σελίδες του περιοδικού *Discourse and Society* ανάμεσα στον Emanuel Schegloff, τον εν πολλοίς (εναπομένειναι!)¹⁵ «πατριάρχη» της ανάλυσης συνομιλίας, και τους

15. Μετά τον πρόωγο θάνατο του προτεργάτη της ανάλυσης συνομιλίας Harvey Sacks (βλ. Sacks 1992) σε αυτοκινηματοτικό ατύχημα το 1975.

Margaret Wetherell και Michael Billig (Billig 1999a, 1999b· Schegloff 1997, 1998, 1999a, 1999b· Wetherell 1998· βλ., επίσης, Billig 1996· Potter 1998b· Van Dijk 1999· Wetherell 2007).

Το κείμενο του Schegloff (1997) αποτελεί μια εξαιρετικά συνοπτική και χρήσιμη εισαγωγή στη θεωρητική προβληματική της ανάλυσης συνομιλίας. Είναι όμως μια εισαγωγική τοποθέτηση μορφοποιημένη από το συγκεκριμένο της ως *πολεμική* ενάντια (γενικευτικά) στην κριτική ανάλυση λόγου. Στο κείμενο αυτό ο Schegloff αναπτύσσει θεωρητικά αλλά και με όρους εμπειρικών παραδειγμάτων τρεις επιχειρηματολογικές θέσεις: (α) τα συνομιλιακά συμβάντα έχουν σημασία για τους συνομιλητές. Η σημασία αυτή γίνεται εμφανής, εν μέρει τουλάχιστον, σε κάθε επίσημη συνομιλιακή συμβολή και μ' αυτόν τον τρόπο τίθεται υπό διαδραστικό έλεγχο. Συνεπώς, υποστηρίζει ο Schegloff, οι ακαδημαϊκές αναλύσεις της σημασίας των συνομιλιακών κειμένων μπορούν (και πρέπει) να θεμελιώνονται ενδογενώς με όρους της κανονιστικής εκτύλιξης της συνομιλίας. (β) Η επιδίωξη αυτού του αναλυτικού στόχου επιβάλλει την ανάδειξη συναφών διαστάσεων του πλαισίου. Διαστάσεων, δηλαδή, τις οποίες ο αναλυτής μπορεί να δείξει εμπειρικά ότι είναι συναφείς για τους συμμετέχοντες και οι οποίες δεν είναι απαραίτητα συναφείς για τους αναλυτές με όρους των δικών τους ενδιαφερόντων. (γ) Η αναλυτική αυτή στάση αποτελεί μια χρήσιμη άσκηση «πειθαρχίας» των αναλυτών καθώς τους ωθεί να «συντονιστούν» με τα ενδογενή μελήματα της καθημερινής ζωής την οποία μελετούν. Έτσι, υποστηρίζει ο Schegloff, η αναλυτική αυτή στάση λειτουργεί ως «ζώνη ασφαλείας» ενάντια στον ακαδημαϊκό και θεωρητικό *μπερδαλισμό*, ο οποίος συχνά επιβάλλει τα μελήματα των διανοουμένων στον κόσμο της καθημερινής ζωής χωρίς να φροντίζει να τα θεμελιώνει με όρους τοπικών, ενδογενών συναφειών. Σε σχέση με την τελευταία αυτή επιχειρηματολογική θέση, χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω παράθεμα:

Παρά τις όποιες καλές προθέσεις και διαθέσεις απέναντι στους συμμετέχοντες – και, πράγματι, πολύ συχνά η όλη απολόγηση της κριτικής στάσης συνίσταται στην πρόσπιση αυτών που θεωρούνται ασθενικές, αυτοχθόνες οπτικές – υπάρχει και εμπλέκεται εδώ ένα είδος θεωρητικού μπερδαλισμού, ένα είδος ηγεμονίας των διανοουμένων, των γραμματισμένων, των πανεπιστημιακών, των κριτικών, των οποίων η θεωρητική σκευή καταλήγει να καθορίζει τους όρους με τη χρήση των οποίων θα πρέπει να κατανοηθεί ο κόσμος – όταν μάλιστα έχει ήδη υπάρξει ένα σετ όρων με τη χρήση των οποίων ο κόσμος έγινε κατανοητός – από αυτούς που ενδογενώς εμπλέκονταν στην ίδια τη διαδικασία του «έχει ήδη συμβεί»¹⁶. (Schegloff 1997: 167, έμφαση στο πρωτότυπο).

16. Αποδίδουμε έτσι την περίφραση «in its very coming to pass».

Αυτή η έμφαση στην ενδογενή εννοιολόγηση της σημασίας και του πλαισίου του (συνωμιλιακού) λόγου και η «προειδοποίηση» ενάντια στην «μπεριαλιστική» επιβολή των όρων των αναλυτών πάνω στους όρους με τους οποίους διεξήχθησαν τα (συνωμιλιακά) συμβάντα της καθημερινής ζωής έχει άμεσες συνέπειες για τη (θεωρητική) απάντηση στο ερώτημα αν αυτού του τύπου η *τυπική*¹⁷ ανάλυση συνάδει με την πολιτική ανάλυση. Η απάντηση του Schegloff (1997: 168) είναι «ποιος ξέρει;». Όπως υποστηρίζει, πριν καν βρεθούμε στη θέση να μπορούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε το «αντικείμενο» της ανάλυσής μας, το συνωμιλιακό επεισόδιο, με όρους της ενδογενούς του σύστασης. Μόνο τότε μπορούμε να αρχίσουμε να διερευνούμε το τι μορφή μπορεί να πάρει μια κριτική προσέγγιση σ' αυτό, αλλά και το ποιο πολιτικό ζήτημα μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε.

Η πρώτη κριτική αντίδραση που διατυπώθηκε στο κείμενο αυτό του Schegloff προέρχεται από τη Wetherell (1998). Όπως υποστηρίζει η συγγραφέας, η ανάλυση συνωμιλίας πράγματι προσφέρει στις αναλύσεις λόγου που υιοθετούν μια ευρεία κριτική οπτική το απαραίτητο στοιχείο της μεθοδολογικής και ερμηνευτικής πειθαρχίας. Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει, το αιτούμενο της «πειθαρχίας» λειτουργεί και αντίστροφα: ως αιτούμενο και για την ανάλυση συνωμιλίας, στον βαθμό που αυτή δεν προσφέρει μια ικανοποιητική απάντηση στο θεμελιώδες ερώτημα: «γιατί εμφανίζεται στο σημείο αυτό το συγκεκριμένο εκφώνημα;». Για τη Wetherell μια ολοκληρωμένη, εμβριθής ανάλυση και όχι μια απλώς τεχνική ανάλυση θα πρέπει να εκτείνεται πέρα από τα όρια που θέτουν οι μεθοδολογικές προδιαγραφές του Schegloff. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει η Wetherell, και η ίδια η ανάλυση συνωμιλίας χρησιμοποιεί *αναλυτικές έννοιες* (π.χ. προτιμώμενες και μη προτιμώμενες αποκρίσεις, υπό προϋποθέσεις συνάφεια¹⁸ ή λογοδοσία) για την αναγνώριση μοτίβων στη συνωμιλία και για να δημιουργήσει μια αίσθηση τακτικότητας σε σχέση με το τι διαδραματίζεται στα πλαίσιά της. Επιπλέον, και αυτή είναι ίσως η πλέον σημαντική επισήμανση της Wetherell, ο τρόπος με τον οποίο εννοιολογεί ο Schegloff τον «προσανατολισμό των συμμετεχόντων» είναι εξαιρετικά και προβληματικά στενός:

[...] [η έννοια] προσανατολισμός των συμμετεχόντων μοιάζει να σημαίνει μόνο ό,τι είναι συσφασές για τους συμμετέχοντες σ' αυτή τη συγκεκριμένη συνωμιλιακή στιγμή. Η ειρωνεία, φυσικά, βρίσκεται στο ότι είναι ο αναλυτής συνωμιλίας εκείνος ο οποίος ορίζει αυτή τη συνάφεια για τους συμμετέχοντες επιλέγοντας για ανάλυση

μέρος μιας συνωμιλίας ή μιας συνεχιζόμενης αλληλεπίδρασης. Περιορίζοντας το αναλυτικό βλέμμα σ' αυτό το απόσπασμα, καθίστανται μη συναφείς για τον αναλυτή και, επίσης, καθ' υπαγόρευση, και για τους συμμετέχοντες, προηγούμενες συνωμιλίες, ακόμα και προηγούμενες συμβολές στην ίδια την υπό εξέλιξη συνωμιλία. Δεν φαίνεται λοιπόν να αποφεύγουμε με τον τρόπο αυτό την επιβολή των κατηγοριών και των μελημάτων των διανοητών. (Wetherell 1998: 403).

Παρά το γεγονός ότι το κείμενο της Wetherell αποτελεί μια κριτική απάντηση στον Schegloff και στην ανάλυση συνωμιλίας, η προσέγγιση που αυτή προκρίνει απέχει πολύ από τη συλλήβδην απορριπτική για την ανάλυση συνωμιλίας θέση του Parker. Το γενικό επιχείρημα της Wetherell είναι ότι η λογοανάλυση, στο πεδίο της κριτικής κοινωνικής ψυχολογίας, μπορεί και πρέπει να συγκροτείται μέσα από μια αναλυτική στάση που θα «διαβάζει» τη μεταδομική συνεισφορά στην ανάλυση λόγου με όρους ανάλυσης συνωμιλίας και, αντίστροφα, τη συνεισφορά της ανάλυσης συνωμιλίας με όρους μεταδομισμού. Μάλιστα, στο κείμενό της, προσφέρει με όρους παραδειγματικούς μια τέτοιου τύπου «συμμετρική» ανάλυση αποσπασμάτων συνωμιλιακού λόγου αντιπαραθέτοντας, με ζητούμενο όμως τη συμπληρωματικότητα τους συνάρθρωση, μια ανάλυση στο πνεύμα της ανάλυσης συνωμιλίας και μια περισσότερο ερμηνευτική, μεταδομική ανάλυση χρησιμοποιώντας τα εννοιολογικά εργαλεία των Laclau και Mouffe (1985, 1987), Mouffe (1992) και Sharino (1992). Σύμφωνα με τη Wetherell, οι αναλυτικές έννοιες που χρησιμοποιούνται στα πλαίσια της κριτικής λογο-κοινωνιοψυχολογίας¹⁹ όπως, για παράδειγμα, η έννοια της τοποθέτησης, των ερμηνευτικών ρεπερτορίων και των ιδεολογικών διλημάτων προσφέρονται για τέτοιου τύπου αναλυτικά εγχειρήματα διπλής ανάγνωσης. Και αυτό γιατί, αφενός, αποδίδουν και περιγράφουν με όρους αναλυτικούς *ενδογενή* μελήματα στα οποία προσανατολίζονται τα δρώμενα κοινωνικά υποκείμενα καθώς κανονιστικά εκτυλίσσονται συνωμιλιακές ακολουθίες. Και, αφετέρου, γιατί ως αναλυτικές έννοιες «ανοίγουν» τον ορίζοντα της ανάλυσης ώστε αυτός να είναι σε θέση να συμπεριλάβει και διαστάσεις που αφορούν το ιστορικό, πολιτισμικά και πολιτικά προσδιορισμένο «υπόβαθρο καταληπτότητας» μέσα στο οποίο εντάσσονται και λειτουργούν, με τον τρόπο που λειτουργούν, οι τοπικές συνωμιλιακές πράξεις και ακολουθίες δραστηριότητας.

Μια δεύτερη, σημαντική, κριτική απάντηση στον Schegloff (1997) διατυπώνεται από τον Billig (1999a)²⁰, σ' ένα κείμενο το οποίο, όπως ο ίδιος

19. Αποδίδουμε έτσι τον όρο «critical discursive social psychology».

20. Για την πλήρη «συνωμιλία» μεταξύ του Michael Billig και του Emanuel Schegloff, βλ., επίσης, Billig (1999b) και Schegloff (1999a, 1999b).

17. «Formal» στο πρωτότυπο.

18. Μεταφράζουμε έτσι τον όρο «conditional relevance».

δηλώνει, έρχεται να συμπληρώσει την κριτική τοποθέτηση της Wetherell (1998). Ο Billig, κατ' αρχάς, και σε σύμψνοια με τη Wetherell, αμφισβητεί κι αυτός τον ισχυρισμό του Schegloff ότι η ανάλυση συνομιλίας εξετάζει την ομιλία των συμμετεχόντων με βάση τους δικούς τους όρους. Επιστημαίνει κι αυτός ότι η τεχνική ορολογία που χρησιμοποιεί η ανάλυση συνομιλίας και η επικέντρωσή της στην οργανωσιακή δομή της συνομιλίας απέχει πολύ από τη γλώσσα αλλά και τα μελήματα των συνομιλητών. Η επισήμανση αυτή οδηγεί την κριτική του Billig ένα βήμα παραπέρα σε σχέση με το αντίστοιχο επιχείρημα της Wetherell. Υποστηρίζει ότι η επικέντρωση της ανάλυσης συνομιλίας στην ανάδειξη κοινών, δομικών μοτίβων ακολουθακής οργάνωσης, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο που αυτά μορφοποιούν οδηγεί τους αναγνώστες στη συστηματική παραγνώριση των *θεμάτων* τα οποία αφορούν τους συνομιλητές, στον βαθμό που *γι' αυτά* συζητούν. Έτσι, όπως υποστηρίζει ο Billig, αυτό σημαίνει ότι σε κάποιον τουλάχιστον βαθμό τα μελήματα των αναλυτών προκρίνονται στην πρακτική της ανάλυσης συνομιλίας σε σχέση με τα μελήματα των συμμετεχόντων. Μάλιστα, όπως επίσης επιστημαίνει, αυτή η δογματική επικέντρωση αποκλειστικά στην ακουλουθακή οργάνωση της συνομιλίας έχει την εξής παράδοξη συνέπεια: αν κάποιος (κριτικός) αναλυτής επιχειρήσει να αναλύσει μια περίπτωση συνομιλίας με όρους του θεματικού περιεχομένου στο οποίο ρητά αναφέρονται οι συνομιλητές, να κατηγορηθεί ότι επιβάλλει τους δικούς του θεωρητικούς όρους πάνω στον «κόσμο των συμμετεχόντων».

Η δεύτερη κριτική επισήμανση του Billig αφορά αυτό που ο ίδιος ονομάζει «θεμελιακή ρητορική της ανάλυσης συνομιλίας». Όπως υποστηρίζει, το εμπειρικό εγχείρημα της ανάλυσης συνομιλίας περιέχει, πέρα από όρους οι οποίοι συνδέονται με την αναλυτική ανάδειξη δραστηριοτήτων των συνομιλητών (π.χ. «δομή προτίμησης» κ.ο.κ.), και μια σειρά από εννοιολογικούς όρους όπως «συνομιλία», «κοινότοπη συνομιλία», «καθημερινή συνομιλία», «συμμετέχοντες», «μέλη», «προσανατολισμός» κ.ο.κ., οι οποίοι υιοθετούνται απροβλημάτιστα ως «ουδέτεροι» περιγραφικοί όροι. Το ερώτημα που θέτει ο Billig είναι: «τι θεωρεί δεδομένο η ανάλυση συνομιλίας στον δικό της λόγο, όσο εξετάζει τις θεωρούμενες ως δεδομένες συνθήκες των «συνθημάτων» ομιλητών» (Billig 1999a: 548). Το ερώτημα αυτό, όπως υποστηρίζει, δεν είναι καθόλου αβλόαν υιοθετήσει κανείς την αντίληψη ότι το πεδίο στο οποίο λανθάνει προς (αναλυτική) ανάδειξη η ιδεολογία είναι το πεδίο των συνηθειών της ζωής οι οποίες περνούν απαρατήρητες. Έτσι και οι θεωρούμενες ως ανταπόδεικτες και δεδομένες παραδοχές της κοινωνικής έρευνας ίσως να είναι αναλόγιμες ως προς τις ιδεολογικές θέσεις που εσωκλείονται. Μάλιστα, αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τον τύπο της κοινωνικής έρευνας που διακηρύσσει ρητά ότι είναι απλώς «εμπειρική» και ελεύθερη

ιδεολογικών υπερκαθορισμών. Το επιχείρημα λοιπόν του Billig είναι ότι η «θεμελιακή ρητορική» της ανάλυσης συνομιλίας εσωκλείει μια υπερβολικά «συμμετοχική» εικονογραφία του καθημερινού κοινωνικού κόσμου και των συμβάντων του:

Οι «συνθηματικές συζητήσεις» έχουν «συμμετέχοντες» [...] οι οποίοι μοιράζονται τις ίδιες οργανωσιακές αρχές της ομιλίας, όπως τα συστήματα διαχείρισης συμβολών. Ως τέτοιοι, οι συμμετέχοντες είναι «μέλη». Ο Schegloff χρησιμοποιεί τον όρο «μέλη» χωρίς να εξειδικεύει ποιο [μορφώματος] είναι «μέλη» τα μέλη. Ίσως μιας «κουλτούρας» ή μιας «κοινωνίας» (Garfinkel 1967). Αλλά αυτό παραμένει χωρίς επεξήγηση. Η επεξήγηση ακριβώς ποιο [μορφώματος] είναι «μέλη» τα μέλη και ποια είναι τα κριτήρια που ανήκουν θα οδηγούσε αυτού του τύπου την ανάλυση συνομιλίας προς τον τύπο της κοινωνιολογίας που αποκρύπτει. Ο όρος «μέλη» είναι, φυσικά, όρος του αναλυτή: μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε οι ομιλητές προσανατολίζονται σε κάποιο κοινό «ανήκεν», είτε όχι. (Billig 1999a: 551)

Αυτή η «συμμετοχική» ρητορική παραδοχή, υποστηρίζει ο Billig, μεταφέρει μια εικόνα κοινών χαρακτηριστικών και ισότητας. Μάλιστα, όπως σημειώνει, η εικόνα αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στα πλαίσια της ανάλυσης συνομιλίας γίνεται η διάκριση ανάμεσα στην κοινή συνομιλία και τη «θεσμική ομιλία»²¹, με την πρώτη να εννοολογείται ως έχουσα «θεμελιακό ειδικό κύρος»²² και τη δεύτερη ως μια παρεκκλίνουσα περίπτωση που υπόκειται σε ποικίλους περιορισμούς. Η διάκριση αυτή όμως, υποστηρίζει ο Billig, είναι προβληματική.

Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι το θεμελιακό κύρος που αποδίδεται στη συνομιλία δεν είναι απλώς αμφισβητήσιμο. Μεταφέρει ευρύτερες ρητορικές και κοινωνιολογικές υποθέσεις εργασίας. Πάνω απ' όλα μεταφέρει μια ουσιαστικά μη κριτική θεώρηση του κοινωνικού κόσμου. Η θεμελιακή συνθήκη – ή η αυτόματα επιλογόεικονογραφείται υπόρρητα ως ένας κόσμος ισότητας και συμμετοχής, στον οποίο τα «μέλη» μοιράζονται συστήματα κοινωνικής τάξης. Η ανισότητα θα πρέπει να αναζητηθεί στις εξαιρέσεις – στη θεσμική ομιλία, στις συνεντεύξεις κ.ο.κ. Έτσι, η παραδοσιακή ανάλυση συνομιλίας, όχι μόνο δεν είναι ελεύθερη κοινωνικών παραδοχών, αλλά τις μεταφέρει κατά την κανονική χρήση της θεμελιακής της ρητορικής. Η προειδοποίηση ενάντια στην υιοθέτηση θεωρητικών θέσεων, και ενάντια στη χρήση συμβολικών κοινωνιολογικών αναλύσεων, μαζί με την επιταγή να επικεντρωθεί κανείς στα δεδομένα, μπορεί να εξυπηρετεί το να προστατεύει αυτές τις παραδοχές από τον αναλυτικό έλεγχο. Αν ο Schegloff υποστηρίζει ότι οι κριτικοί αναλυτές λόγου ρητά φέρνουν κριτικές κοινωνικές έννοιες στις μελέτες τους των συνομιλιών, μπορεί επίσης να υποστηρικτεί ότι η δική του μορφή ανάλυσης συνομιλίας δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερη: υπόρρητα χρησιμοποιεί κοινωνικά μη κριτικές έννοιες κατά τη συνθηματική διεξαγωγή των αναλύσεών της. (Billig 1999a: 552)

21. «Institutional talk» στο πρωτότυπο.

22. «Bedrock status» στο πρωτότυπο.

Η σύζηση ανάμεσα στον Emanuel Schegloff, τη Margaret Wetherell και τον Michael Billig έχει μια ιδιαίτερη θέση στο πεδίο των θεωρητικών εξελίξεων στη στροφή στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία. Κι αυτό γιατί τόσο η Wetherell όσο και ο Billig δεν απορρίπτουν συλλήβδην την ανάλυση συνομιλίας αλλά σκιαγραφούν, ο καθένας με τον τρόπο του, προϋποθέσεις για μια συμπληρωματικού τύπου συμμετρική προσέγγιση των συνομιλιακών περιστάσεων, τόσο με όρους ενδογενούς θεμελίωσης όσο και με όρους ενρύτερα ερμηνευτικούς και κριτικούς. Κάτι το οποίο, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω, αποτέλεσε τη θεωρητική αφετηρία αλλά και την αναλυτική τροχιά που σκιαγραφήθηκε τόσο στο *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία* (Potter & Wetherell 1987/2009) όσο και σε άλλα θεμελιακά κείμενα των δεκαετιών του 1980 και του 1990 (π.χ. Billig 1991, Billig κ.ά. 1988, Potter 1996, Wetherell & Potter 1992). Το γεγονός ότι η σύζηση διεξήχθη μεταξύ δύο εκπροσώπων της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία και μεταξύ ενός «εξωτερικού», με όρους επιστημονικής υπαγωγής, διανοητή δεν πρέπει να ξεγελά. Στο επιχειρηματολογικό στόχαστρο του Billig και της Wetherell δεν ήταν η παράδοση της ανάλυσης συνομιλίας μόνη της και καθαυτή: τα κριτικά βέλη απευθύνονταν, εν πολλοίς, στην προσέγγιση στην ανάλυση λόγου στα πλαίσια της κοινωνικής ψυχολογίας που στηρίζεται με όρους περίπου αποκλειστικούς σ' αυτήν (πρβ. Billig 1996, Edley & Wetherell 2001, Wetherell 2007) δηλαδή στο εγχείρημα της *λογοψυχολογίας* (βλ., ενδεικτικά, Edwards & Potter 1992 και εδώ, Κεφ. 5).

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ (ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ / ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ;)

Η τελευταία από τις διαμάχες που θα μας απασχολήσουν στο κείμενο αυτό είναι αφενός εξαιρετικά σημαντική με όρους θεωρητικούς, αφετέρου εξαιρετικά επίκαιρη. Αφορά τις διακριτές λογοαναλυτικές τοποθετήσεις σε σχέση με την εννοιολόγηση του εαυτού, της υποκειμενικότητας ή του ταυτικού έργου που συντελείται «πρακτικά» στον λόγο. Οι όροι αυτοί δεν είναι, προφανώς, ταυτοσημοί καθώς απορρέουν από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες και σωκλείουν διακριτές, αν και συχνά υπόφορες, παραδοχές σε σχέση με το έργο και τη σκοπιά της λογοανάλυσης. Οι πρώτες τοποθετήσεις σε σχέση με τα ζητήματα αυτά ανάγονται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990 (π.χ. Edwards & Potter 1992, Hollway 1989, Madill & Doherty 1994, Parker 1992, Potter & Wetherell 1987/2009, Wetherell & Potter 1989, Wetherell 1994, Widdicombe 1992). Ωστόσο, η διαμάχη αυτή *παραμένει* επίκαιρη καθώς η διανοητική ένταση των συναφών τοποθετήσεων αυξάνεται δραματικά προς τα τέλη της δεκαετίας του

1990 (π.χ. Billig 1997, 1998, 1999c, 1999d, Edwards 1997, Parker 1997a, 1997b), ξεδιπλώνεται συστηματικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000 (π.χ. Billig 2000, 2002, 2005, 2006, Edwards 2006, 2007, Frosh & Baraitser 2008, Frosh, Phoenix & Pattman 2003, Georgaca 2005, Hollway & Jefferson 2005, Hook 2008, McHoul & Rapley 2003, Parker 2008, Rapley, McCarthy & McHoul 2003, Roy-Chowdhury 2010, Stavrakakis 2007, Wetherell 2003, 2005, 2007, 2008) και αναμένεται ότι θα συνεχιστεί αμείωτη και κατά την τρέχουσα δεκαετία²³. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι στα κείμενα με τα οποία συμμετέχουν στον παρόντα τόμο δύο από τους πρωταγωνιστές της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία παραμαεύονται αυτά ακριβώς τα ζητήματα – Wendy Hollway (Κεφ. 9) και Michael Billig (Κεφ. 10). Αντίστοιχα και οι Derek Edwards και Jonathan Potter (Κεφ. 5), περιγράφοντας λεπτομερώς την προσέγγιση της λογοψυχολογίας στα «ψυχικά» φαινόμενα, ουσιαστικά σκιαγραφούν τις θεωρητικές και αναλυτικές προκείμενες της λογοψυχολογίας στο ζήτημα του εαυτού, της ταυτότητας ή της υποκειμενικότητας. Στον βαθμό που οι απόψεις των Edwards, Potter, Hollway και Billig παρουσιάζονται επαρκώς στα κεφάλαια που αυτό υπογράφουν δεν θα αποτελέσουν αντικείμενο εκτενούς σύζησης στο παρόν κείμενο.

ΛΟΓΟΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Το ζήτημα του εαυτού αποτέλεσε αντικείμενο θεωρητικής και, σε μικρότερο βαθμό, αναλυτικής ενασχόλησης για τους Potter και Wetherell (1987/2009) στο κεφάλαιο του βιβλίου τους με τον αμφίσημο τίτλο «Speaking subjects»²⁴. Η αμφισημία του τίτλου έγκειται στο γεγονός ότι επιτρέπει ή προτρέπει σε δύο παράλληλες αναγνώσεις: αφενός στα «ομιλούντα υποκείμενα» και αφετέρου στα «υποκείμενα» ως *αντικείμενο* ομιλίας. Η αμφισημία αυτή χαρακτηρίζει και την όλη προσέγγισή τους στο ζήτημα του «υποκειμένου» στον βαθμό που αυτή επενδύει, προγραμματικά τουλάχιστον, σε αυτό που ήδη περιγράψαμε ως «συμμετρική» αντιμετώπιση του λόγου: ως «πάντα ήδη κατασκευασμένο και ως αντικείμενο ενεργητικής κατασκευής. Το σημείο εκκίνησης των Potter και Wetherell είναι η κριτική τους επικέντρωση σε τρεις σημαντικές θεωρητικές προσεγγίσεις ή «μοντέλα» του εαυτού στον

23. Δεν είναι τυχαίο ότι η Margaret Wetherell στο σύντομο βιογραφικό της σημείωμα που παραθέτουμε στον τόμο αυτό *επιλέγει* να προαναγγείλει την έκδοση μέσα στο 2011 βιβλίου της με θέμα τις συναισθηματικές πρακτικές.

24. «Ομιλούντα υποκείμενα» (Potter & Wetherell 2009: 137)

χώρο της ψυχολογίας αλλά και πέρα από αυτήν: (1) στη θεωρία των χαρακτηριστικών, στην οποία, όπως υποστηρίζουν, λανθάνει μια εννοιολόγηση του εαυτού ως «αυθεντικής ψυχής», (2) στη θεωρία των ρόλων, με τη συνκολούθη «θεατρική» ή δραματολογική εικόνα του εαυτού που αυτή μεταφέρει, και (3) στις ανθρωπιστικές θεωρήσεις οι οποίες, κατά τους Rotter και Wetherell, εσωκλείουν μια ρομαντική εικόνα του εαυτού. Παρά το γεγονός ότι οι τρεις αυτές προσεγγίσεις σκιαγραφούν, εν πολλοίς, αντικρουόμενα «μοντέλα του εαυτού», οι Rotter και Wetherell υποστηρίζουν ότι, εντούτοις, μοιράζονται μια κοινή, βασική παραδοχή, την αρχή του *ρεαλισμού*. Ο (αφηγηματικός) λόγος των θεωριών αυτών «δεν είναι παρών ως λόγος – ως έκφραση [...] το πραγματικό δεν συναρθρώνεται – είναι» (Rotter & Wetherell 2009: 145). Παρόμοια, και οι τρεις εικόνες του εαυτού που ενέχονται στις διακριτές αυτές προσεγγίσεις δεν έλκουν τη θεωρητική και αναλυτική προσοχή «ως κατασκευές ή συναρθρώσεις του λόγου, αλλά παρουσιάζονται ως αναπαραστάσεις του *πραγματικού* αντικειμένου» (Rotter & Wetherell 2009: 145, έκφραση στο πρωτότυπο).

Απέναντι στον ρεαλισμό που διαγιγνώσκουν στα παραδοσιακά αυτά μοντέλα του εαυτού, οι Rotter και Wetherell σκιαγραφούν προγραμματικά τη δική τους προσέγγιση αντλώντας από εναλλακτικές, κοντρουξιοιστικές θεωρήσεις του (Gergen 1985, 1989, Harré 1983, 1985, 1989, Henriques κ.ά. 1984, Sampson 1983, Shotter 1984). Όπως επισημαίνουν, στα πλαίσια των εναλλακτικών αυτών θεωρήσεων η εστίαση δεν βρίσκεται πλέον στο ερώτημα ποια είναι η πραγματική φύση του εαυτού αλλά στο πώς ομιλείται ο εαυτός, πώς διαμορφώνεται θεωρητικά στον λόγο. Η μετατόπιση αυτή υποστηρίζουν οι συγγραφείς, ταιριάζει στη λογοαναλυτική προσέγγιση που προγραμματικά σκιαγραφούν.

Υποστηρίζεται ότι οι μέθοδοι νοηματοδότησης αποτελούν το κλειδί για την όποια ερμηνεία του εαυτού, καθώς η άσθηση που έχουν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους είναι ουσιαστικά ένα συνωνύμημα αυτών των μεθόδων, που παράγεται μέσω της ομιλίας και της θεωρητικής διεργασίας. Δεν υπάρχει «ένος» εαυτός, που περιμένει να ανακαλυφθεί ή να αποκαλυφθεί, αλλά ένα πλήθος εαυτών, ευρισκόμενων στα διαφορετικά είδη γλωσσικών πρακτικών που συναρθρώνονται στο παρόν, στο παρελθόν, ιστορικά και διαπολιτισμικά. (Rotter & Wetherell, 2009: 146)

Σύμφωνα με το προγραμματικό σκεπτικό που αναπτύσσουν οι Rotter και Wetherell, η μετατόπιση από τη ρεαλιστική απεικόνιση της φύσης του εαυτού στις διεργασίες λογοκατασκευής του εαυτού επιτάσσει την αξιοποίηση, με όρους αναλυτικής «εξέφανσης», τριών «νημάτων» που οι συγγραφείς διακρίνουν σε πρόσφατες, την εποχή εκείνη, εξελίξεις στον χώρο της κοινωνικής θεωρίας και των κοινωνικών επιστημών. Το πρώτο νήμα αφορά την πολιτισμική μεταβλητότητα του εαυτού, όπως αυτή τεκμηριώνεται σε εθνο-

γραφικές μελέτες που εστιάζουν σε «αυτόχθονες ψυχολογίες» (βλ. Heelas & Lock 1981). Το δεύτερο νήμα απορρέει από τις κριτικές κοινωνιοψυχολογικές μελέτες των Rom Harré και John Shotter οι οποίες αναδεικνύουν τη σημασία που έχει η ίδια η γραμματική δομή της γλώσσας ως μέσο για την κατασκευή του εαυτού. Το τρίτο νήμα, τέλος, «ιδεολογικός εαυτός» όπως το ονομάζουν, δίνει έκφραση στο κοινωνικό και πολιτικό υπόβαθρο αλλά και στις συνέπειες της κατάχρησης συγκεκριμένων τύπων εαυτού σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους και στους τρόπους με τους οποίους τέτοιες μορφές εαυτού εμπλέκονται στη νομιμοποίηση και αναπαραγωγή συγκεκριμένων τύπων κοινωνίας· οι συναφείς αναφορές των Rotter και Wetherell στο σημείο αυτό παραπέμπουν σε μαρξιστικές (βλ. Althusser 1971) αλλά και φουκοϊκές αναλύσεις της υποκειμενικότητας (βλ. Parker 1989b). Στις ενδεικτικές αναλύσεις τις οποίες «προγραμματικά» παραθέτουν οι Rotter και Wetherell τονίζεται το στοιχείο της «λειτουργίας» εκδοχών εαυτού/ταυτότητας που κινητοποιούνται σε περιστάσεις συνομιλιακού λόγου. Η «λειτουργία», στο πλαίσιο αυτό, όπως και συνολικά στο βιβλίο των Rotter και Wetherell, εννοιολογείται διττά: αφενός, με όρους «τοπικούς», ως προς το τι επιτυγχάνουν ρητορικά οι συγκεκριμένες εκδοχές εαυτού και ταυτότητας που κινητοποιούνται στη συνομιλία και, αφετέρου, με όρους μακροκοινωνικούς, ως προς το ιδεολογικό, νομιμοποιητικό έργο που επιτελούν.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η συμμετρικότητα ως προς την εννοιολόγηση της επιτελεστικότητας του λόγου, η οποία χαρακτηρίζει τις προγραμματικές αναλυτικές προδιαγραφές που σκιαγραφήθηκαν στο *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία* των Rotter και Wetherell, εγκαταλείφθηκε στο εγχείρημα της *Λογοψυχολογίας* των Edwards και Rotter (1992). Στην αποκλειστικά εθνομεθοδολογική οπτική της λογοψυχολογίας δεν υπάρχει θεωρητική μέριμνα και αναλυτική εστίαση σε λειτουργίες του λόγου πέρα από αυτές που εκτυλίσσονται στο τοπικό συγκεκριμένο και αναγνωρίζονται ως τέτοιες από τους ίδιους τους συμμετέχοντες. Στο έργο αυτό η κριτική στόχευση των συγγραφέων είναι η (κυρίαρχη) κοινωνιογνωστική οπτική στην κοινωνική ψυχολογία και η ρητή παραδοχή της που θέλει το άτομο ως «κάτοχο» ενός νοητικού συστήματος με τις γνωστικές διεργασίες του οποίου προσπαθεί να κατανοήσει την πολυπλοκότητα του κοινωνικού κόσμου που το περιβάλλει. Στο Μοντέλο Δράσης του Λόγου που αναπτύσσουν οι Edwards και Rotter (1992), η έκφραση μετακινείται έξω από το άτομο και τοποθετείται στη διάδραση. Ο εαυτός παύει να εννοιολογείται ως μια περιχαρακωμένη οντότητα που κατέχει ένα νοητικό «λογισμικό» το οποίο προσπαθεί να βγάλει νόημα από τα γύρω του κοινωνικά συμβάντα. Ο εαυτός εννοιολογείται ως ένα συσχετιστικό και κατανεμημένο «φαινόμενο» και ο «τόπος» του είναι όχι η ψυχολογική ενδοχώρα (πρβ. Gergen 1997), αλλά

το πεδίο της κοινωνικής διάδρασης. Έτσι, η έμφαση της λογοψυχολογίας βρίσκεται στις *κανονιστικά* αναστοχαστικές *πρακτικές λόγου* οι οποίες συγκροτούν, *ταυτόχρονα*, εκδοχές του «κόσμου εκεί έξω» και εκδοχές «υποκειμενικότητας», δηλαδή «ψυχικά» φαινόμενα και «νοητικές» καταστάσεις, στην κατεύθυνση της επίτευξης συγκεκριμένων ρητορικών στόχων, όπως η διαχείριση της λογοδοσίας του ομιλητή σε σχέση με την εκδοχή των «γεγονότων» που διατυπώνει. Οι αναφορές, διευκρινίζει ο Edwards (2007), είναι αναλυτικά εξεταστές τόσο για το συγκροτησιακό έργο που επιτελούν στη «διάσταση: αντικείμενο» (της ομιλίας), όσο και στη «διάσταση: υποκείμενο» (της ομιλίας)²⁵.

Το κλασικό, για παράδειγμα, ζήτημα στο οποίο εστιάζουν οι Edwards και Potter (1992) είναι το ζήτημα των «κινήτρων». Στη δική τους οπτική τα κίνητρα δεν προσεγγίζονται ως «εσωτερικές ποιότητες» των ατόμων αλλά ως ρητορικά, ρητά ή υπόρητα, διακυβεύματα. Όπως δείχνουν αναλυτικά οι Edwards και Potter, οι συμμετέχοντες σε μια συνομιλία, συνήθως, είτε προσάπτουν κίνητρα ο ένας στον άλλον για να υποσκάψουν αντίπαλα επιχειρήματα, είτε προ-αντικρούουν κίνητρα για να θεμελιώσουν ρητορικά την αντικειμενικότητα (ή «γεγονοτικότητα») των δικών τους περιγραφών ή επιχειρημάτων. Τα κίνητρα, ωστόσο, είναι μια μόνο από ό,τι ο Edwards (2007) ονομάζει «διάσταση: υποκείμενο» των λογοδοτικών πρακτικών. Πιο πρόσφατες λογοψυχολογικές αναλύσεις, όπως υποστηρίζεται και στο κεφάλαιο των Edwards και Potter στον παρόντα τόμο, αναδεικνύουν πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους γενικότερα οι «ψυχικές καταστάσεις» γίνονται αντικείμενο διαχείρισης σε συνομιλίες. Συναφείς εμπειρικές μελέτες, για παράδειγμα, εστιάζουν στο πώς οι συνομιλητές διαχειρίζονται τη λογοδοσία όσων λένε με όρους άμεσων ή έμμεσων αναφορών σε *προδιαθέσεις*, ενώ η εμπειρική τεκμηρίωση της «διάστασης: υποκείμενο» σε υπό εκτύλιξη πρακτικές λογοδοσίας συμπεριλαμβάνει πλέον και περισσότερο αναλυτική προσοχή στους τρόπους φωνητικής άρθρωσης της ομιλίας, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται ο επιτονισμός, το γέλιο και άλλα μη λεκτικά χαρακτηριστικά της ομιλίας (Edwards 2007). Είναι σημαντικό να τονιστεί εδώ ότι η οπτική της λογοψυχολογίας που εγκαίνισαν οι Edwards και Potter (1992) δεν είναι *απλώς μια* από τις πολλαπλές εκδοχές στις οποίες διακλαδώθηκε η στροφή στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία. Δεν θα ήταν καθόλου υπερβολικό να υποστηριχτεί ότι, με όρους εργογραφικής παραγωγής, κατέληξε να είναι η κυρίαρχη προσέγγιση ανάλυσης λόγου στην κοινωνική (αλλά

25. Μεταφράζονται έτσι οι όροι «object side» (διάσταση: αντικείμενο) και «subject side» (διάσταση: υποκείμενο).

όχι μόνο) ψυχολογία (βλ., ενδεικτικά, συνεισφορές στους συλλογικούς τόμους Antaki & Widdicombe 1998, Herburn & Wiggins 2007, McHoul & Rapley 2001, Te Molder & Potter 2005).

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ²⁶

Η εθνομεθοδολογική εννοιολόγηση της ταυτότητας ως αντικειμένου συγκρότησης στο πεδίο των λογοπρατικών η οποία υιοθετείται, με διακρίτους όμως τρόπους, τόσο από τους Potter και Wetherell (1987), όσο και από τους Edwards και Potter (1992) αποτέλεσε από πολύ νωρίς αντικείμενο κριτικής από διανοητές και ερευνητές οι οποίοι διαφωνούν με την απομείωση, την οποία διαγιγνώσκουν στις προσεγγίσεις αυτές, μιας υποκειμενικότητας που συντελείται στο επίπεδο των ενδοψυχικών διεργασιών (π.χ. Hollway 1989, Madill & Doherty 1994, Parker 1992, 1994). Όπως υποστηρίζεται, η ιδέα του δρώντος υποκειμένου ως «χρήστη του λόγου», ως προϊόν «της γραμματικής της γλώσσας» και των εκάστοτε αφηγηματικών πόρων, είναι προβληματική καθώς καθιστά την ατομική εμπειρία συνώνυμη με αυτό που ο Parker (1997a, 1997b) ονομάζει «κενή υποκειμενικότητα»²⁷. Ο Parker (1997b) επισημαίνει ότι το «κενό» συχνά συμπληρώνεται από μια άλλη εκδοχή υποκειμενικότητας, την οποία αποκαλεί «απλούϊη υποκειμενικότητα»²⁸. Αυτή η εκδοχή αντλεί από την ανθρωπιστική παράδοση. Αν και ο ανθρωπισμός αποτελεί σημαντικό ρεύμα που αντιπαρέθεσε στη θετική ανάλυση της επιστήμης, το άτομο κινδυνεύει να εννοιολογηθεί με έναν απλουστευτικό τρόπο, αποκομμένο από τα κοινωνικά συμφραζόμενα. Οι εσωτερικές διεργασίες λοιπόν, σύμφωνα με τον Parker, είτε παραγνωρίζονται, είτε αντιμετωπίζονται με μονοσήμαντο, «αφελή», αποπλατισμένο τρόπο. Ο Parker προτείνει μια τρίτη προσέγγιση της υποκειμενικότητας η οποία, όπως υποστηρίζει, αποφεύγει ουσιοκρατικές και ατομικιστικές αναγωγές – την «πολύπλοκη υποκειμενικότητα»²⁹. Αυτή η θεώρηση της υποκειμενικότητας συνδιάζει τις προθέσεις και τις επιθυμίες του υποκειμένου με τις λειτουργίες των κοινωνικών δομών και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους στοιχεία και με τις πρακτικές του λόγου.

26. Η συνεισφορά της Θάλειας Δραγάνα στη βιβλιογραφική επισκόπηση των ψυχολογικά προσανατολισμένων προσεγγίσεων που παρουσιάζονται στην ενότητα αυτή είναι ποσοτικά ανυπολόγιστη και ποσοτικά ανεκτίμητη.

27. Μεταφράζεται έτσι ο όρος «blank subjectivity».

28. Μεταφράζεται έτσι ο όρος «uncomplicated subjectivity».

29. Μεταφράζεται έτσι ο όρος «complex subjectivity».

Η «πολύπλοκη υποκειμενικότητα» αντλεί από την ψυχαναλυτική σκέψη για την κατανόηση του υποκειμένου και για να «ξεκλειδώσει» τα κείμενα. Η ψυχανάλυση, ο «απώθημένος άλλος» της ψυχολογίας, όπως την αποκαλεί η Bugman (1994), εισηγείται μια εκδοχή της υποκειμενικότητας που η παραδοσιακή ψυχολογία συστηματικά αποφεύγει. Η ψυχαναλυτική οπτική βοηθάει στην ανάγνωση ενός υποκειμένου που είναι πολλαπλό, αντιφατικό και παράλογο, που χαρακτηρίζεται από προβλεψιμότητα μέσα στον χρόνο εμμένοντας σε συγκεκριμένες θέσεις επαναλαμβανόμενες στον λόγο, που ενώ είναι δυναμει μετασχηματιζόμενο μπορεί και να αντιστέκεται στην αλλαγή. Η έννοια των επενδύσεων έχει χρησιμοποιηθεί ως εξηγητική ενός τέτοιου υποκειμένου. Οι άνθρωποι επενδύουν σε συγκεκριμένες τοποθετήσεις που παράγονται μέσα από τον λόγο (ιδίως εκείνες που συναρτώνται με κάποια μορφή εξουσίας) και οι οποίες στηρίζουν την αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας (Georgaca 2005). Οι αναλυτές λόγου, όπως επισημαίνει ο Parker (1997b) δυσπιστούν για τη συμβολή της ψυχανάλυσης στο πεδίο τους φοβούμενοι αναγωγιστικές τάσεις. Ωστόσο η ανάλυση του λόγου δεν μπορεί να παραγνωρίσει την ανάγκη να καταλάβουμε πώς και γιατί ο ομιλητής και ο ακροατής ή ο συγγραφέας και ο αναγνώστης κινητοποιούνται μέσα από τη γλώσσα, ποιες είναι οι επιθυμίες και τα κίνητρό τους. Δύο είναι οι δρόμοι χρήσης της ψυχανάλυσης για να συνδεθεί η υποκειμενικότητα με τον λόγο: ο ένας περνάει μέσα από τη θεωρία των αντικειμενότροπων σχέσεων και ο άλλος μέσα από τη λακανική θέση περί συνειδητότητας.

Η Georgaca (2005) συνοψίζει πολύ επιτυχημένα αυτούς τους δύο δρόμους. Όπως υποστηρίζει, ο πρώτος επικεντρώνεται στο πώς η τοποθέτηση του υποκειμένου στον λόγο και πώς οι επενδύσεις σε λεκτικές πρακτικές τροποδοτούνται από αμυντικές στρατηγικές που στόχο έχουν να διατηρήσουν τον εαυτό αλώβητο από συνειδητές επιθέσεις. Η Hollway (βλ., ενδεικτικά, εδώ, Κεφ. 9) έχει ακολουθήσει αυτόν τον δρόμο ανάλυσης του λόγου. Το άγχος και οι αμυντικές στρατηγικές δεν σημαίνει ότι είναι αμιγώς ενδοψυχικές διεργασίες. Επιπλέον και επηρεάζονται από τον λόγο και είναι αποτέλεσμα διυποκειμενικότητας. Το υποκείμενο είναι πάντα ένα «ψυχοκοινωνικό» υποκείμενο. Ωστόσο η κριτική που έχει ασκηθεί στην ανάγνωση του αμυνόμενου ψυχοκοινωνικού υποκειμένου μέσα από τον φακό των αντικειμενότροπων σχέσεων είναι ότι ακόμα και αν η ανάλυση παίρνει υπόψη της το κοινωνικό περιβάλλον, οι ερμηνείες αναζητούνται στο επίπεδο των ατομικών ψυχολογικών διεργασιών και κινδυνεύουν να παθολογοποιήσουν το υποκείμενο.

Σύμφωνα με τη θεωρία των αντικειμενότροπων σχέσεων, η εσωτερική πραγματικότητα υπάρχει πριν από τη γλώσσα και είναι ξεχωρή από την εξωτερική πραγματικότητα ακόμα και αν γλώσσα και εξωτερική πραγματι-

κότητα επηρεάζουν την εσωτερική. Το συνειδητό δεν εδράζεται στη γλώσσα αλλά εντός των υποκειμένων που επικοινωνούν. Έτσι η ανταλλαγή λόγου αναλύεται για να μπορέσει ο ερευνητής ή ο θεραπευτής να κατανοήσει το συνειδητό άγχος και τους αμυντικούς μηχανισμούς στους οποίους καταφεύγουν οι συνομιλητές. Ενδιαφέρουν οι ασυνέπειες του λόγου, οι αρνήσεις, οι αποσιωπήσεις, οι συνειρμοί, οι γέφυρες από το ένα θέμα στο άλλο. Το ενδιαφέρον εστιάζεται κατά βάση στο περιεχόμενο, στο τι είναι αυτό που λέγεται ή δεν λέγεται και όχι στη μορφή, στο πώς δηλαδή αρθρώνεται ο λόγος.

Σύμφωνα με την Georgaca, ο δεύτερος δρόμος ανάλυσης της υποκειμενικότητας του λόγου περνάει μέσα από τη λακανική θεωρία. Ξαναδιαβάζοντας τον Freud, ο Lacan εισηγήθηκε ένα συνειδητό που συγκροτείται και δομείται μέσα από τη γλώσσα δίνοντας έτσι πολύ μεγαλύτερη έμφαση σε μια υποκειμενικότητα που παράγεται και ρυθμίζεται κοινωνικά. Το συνειδητό είναι συμβολικό. Συνειδητό και γλώσσα είναι φτιαγμένα από το ίδιο υλικό και υπόκεινται στις ίδιες διεργασίες. Εφόσον η κοινωνική ζωή διαποτίζεται από τη γλώσσα που είναι απολύτως συμβολική, το συνειδητό και το κοινωνικό περιέχουν το ένα το άλλο. Η θέση του Lacan έχει επιπτώσεις στην κειμενική ανάλυση. Το συνειδητό εδράζεται στο κείμενο και όχι στον ανθρώπινο νου. Το συνειδητό είναι γλώσσα που μιλάει μέσω του ομιλητή λέγοντας κάτι περισσότερο ή κάτι λιγότερο, ή ακόμα και κάτι διαφορετικό από αυτό που προτίθεται να πει ο ομιλητής. Σε αντίθεση λοιπόν με την εκδοχή των αντικειμενότροπων σχέσεων η λακανική ανάλυση του λόγου επικεντρώνεται σε αυτό που το κείμενο αρθρώνει και υποδηλώνει πέρα και ανεξάρτητα από την πρόθεση του υποκειμένου. Αυτό που το κείμενο μας λέει για το υποκείμενο δεν αφορά τα ενδιαφέροντα και τις προθέσεις που προϋπάρχουν και προσδιορίζουν αυτό που λέγεται αλλά τις εκδοχές της υποκειμενικότητας που διαμορφώνονται μέσα από το ίδιο το κείμενο και που κατά κάποιο τρόπο παρέχονται στον ομιλητή. Τέλος, η επιθυμία είναι αυτό που είναι το πιο οικείο και προσωπικό για το υποκείμενο, αρθρωμένη συμβολικά και πάντα αναφερόμενη στον άλλον. Η επένδυση σε συγκεκριμένους λόγους και θέσεις υποκειμένου είναι η εμμονή της επιθυμίας να αποταθούμε στον άλλο παράγοντας προτιμητέες εκδοχές υποκειμενικότητας.

Συνοψίζοντας, οι θεωρητικοί των αντικειμενότροπων σχέσεων προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας προ-κοινωνικής εσωτερικής πραγματικότητας η οποία στη συνέχεια διαμορφώνεται μέσα από διαπροσωπικές και κοινωνικές διεργασίες. Το ψυχικό δεν συνίσταται από κοινωνικές εμπειρίες. Διαμεσολαβείται από αυτές. Ο κοινά παραγόμενος λόγος είναι αποτέλεσμα της σχέσης των ομιλητών αλλά αυτή η σχέση είναι προϊόν των πρώιμων εμπειριών των συμβαλλομένων. Αντίθετα η λακανική προσέγγιση υποστηρίζει

την εξ ολοκλήρου κοινωνική φύση της υποκειμενικότητας. Εφόσον η υποκειμενικότητα και το κοινωνικό αλληλοεπιπεριέχονται, το πώς ο ένας επιηρεάζει τον άλλον είναι άνευ νοήματος.

ΨΥΧΟ-ΛΟΓΟΠΡΑΚΤΙΚΕΣ³⁰

Η απόσταση που χωρίζει την εθνομεθοδολογικά εμπνευσμένη προσέγγιση της λογοψυχολογίας των Edwards και Potter από τις ψυχοδυναμικές, λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της υποκειμενικότητας είναι εμφανής. Για τη λογοψυχολογία, το μόνο νομιμοποιημένο πεδίο ανάλυσης της υποκειμενικότητας είναι η «πλούσια επιφάνεια της γλώσσας και της αλληλεπίδρασης» (πρβ. Edwards 2006). Οι ψυχοδυναμικά προσανατολισμένες λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις, από την άλλη, προϋποθέτουν (και, ίσως, εν πολλοίς) *προδιαγράφουν* έναν εσωτερικό ψυχικό κόσμο. Ωστόσο, οι συναφείς θεωρητικές (και εμπειρικές) τοποθετήσεις στα πλαίσια της λογοαναλυτικής στροφής στην κοινωνική ψυχολογία δεν εξαντλούνται σ' αυτές τις δυο διαμετρικά αντίθετες θέσεις. Στο Κεφάλαιο 10 του τόμου αυτού ο Michael Billig συνοψίζει τη δική του επαν-ανάγνωση του Freud «διαβάζοντας» την κομβική ψυχοδυναμική έννοια της απώθησης όχι ως ψυχικό μηχανισμό αλλά ως ρηματική διεργασία. Η κίνηση αυτή του Billig εντάσσεται στο συνολικότερο εγχείρημά του για την ανάδειξη των συνομιλιακών δραστηριοτήτων που συγκροτούν ό,τι στην ψυχαναλυτική σκέψη ορίζεται ως συνειδητό (π.χ. Billig 1999c). Ο –πράγματι ιδιότυπος– αυτός διάλογος του Billig με την ψυχανάλυση δεν είναι ο μόνος συναφής διάλογος. Η Margaret Wetherell, επίσης, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, διαλέγεται με τις ψυχοδυναμικά προσανατολισμένες τοποθετήσεις στον χώρο της λογο-νάλυσης (π.χ. Wetherell 1994, 1995, 2003, 2005, 2007, 2008. Wetherell & Edley 1999). Οι τοποθετήσεις της σ' αυτόν τον διάλογο έχουν ιδιαίτερη *θεωρητική* σημασία καθώς ξεκαθαρίζουν τα σημεία (πιθανής) σύγκλισης και (βέβαιης) απόκλισης μεταξύ ψυχανάλυσης και λογοψυχολογίας (βλ., ιδιαιτέρως, Wetherell 2003). Ωστόσο, το ενδιαφέρον των τοποθετήσεων αυτών δεν εξαντλείται στη θεωρητική τους σημασία. Με τις τοποθετήσεις αυτές η Wetherell προδιαγράφει μια καινοτόμα κατεύθυνση εμπειρικής έρευνας στο πεδίο της λογοαναλυτικής στροφής στην κοινωνική ψυχολογία, η οποία αναμένεται ότι θα τεκμηριώνεται πληρέστερα στο υπό έκδοση τη στιγμή αυτή³¹ βιβλίο της (Wetherell 2011).

30. Μεταφράζεται έτσι ο όρος «psycho-discursive practices». 31. Ιούνιος 2011.

Το σημείο εκκίνησης της κριτικής τοποθέτησης της Wetherell απέναντι στις ψυχοδυναμικές λογοαναλυτικές προσεγγίσεις είναι η πεποίθησή της ότι η αναγωγή που επιχειρείται στους κόλπους αυτών των προσεγγίσεων στις παραδοσιακές και οικείες αντινομίες της ψυχολογίας (άτομο/κοινωνία, ελευθερία βούλησης / καθορισμός) συνιστούν μια προβληματική βάση για τις μελέτες ανάλυσης λόγου. Όπως υποστηρίζει η Wetherell (1994), η διχοτομία άτομο/κοινωνία, η οποία καθίσταται θεωρητικά προβληματική υπό το φως των μεταδομικών θεωριών, έχει υποσκαφτεί και *εμπειρικά* ήδη από τη δεκαετία του 1960 μέσα από το έργο μικροκοινωνιολόγων όπως ο Goffman. Το έργο του Goffman, υποστηρίζει η Wetherell, αποτέλεσε μια *τομή*, καθώς σ' αυτό η *ιδιότητα του φορέα δράσης* προσεγγίζεται όχι με όρους παραδοσιακά ψυχολογικούς αλλά ως *επίτευγμα* στα πλαίσια της κοινωνικής διάδρασης. Στον Goffman (1961) το αναλυτικό ενδιαφέρον του συγγραφέα εστιάζεται στο τι έπρεπε να κάνουν οι τρόφιμοι ολοπαγών ιδρυμάτων ώστε να *αναγνωρίζονται* ως φορείς δράσης από τους άλλους. Αυτή η μετατόπιση, από την εννοιολόγηση των ψυχικών καταστάσεων ως *εξηγητικών πόρων* στη μεταχείρισή τους ως *θέματος ανάλυσης*, καρποφόρησε και απεδείχθη εξαιρετικά παραγωγική, με όρους εμπειρικής τεκμηρίωσης, στους κόλπους της ανάλυσης λόγου στην κοινωνική ψυχολογία. Η προσέγγιση της λογοψυχολογίας έχει καταδείξει εμπειρικά τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται διαδραματικά μια σειρά από ψυχικές καταστάσεις όπως τα κίνητρα, οι προθέσεις, οι προδιαθέσεις, οι πεποιθήσεις και οι επιθυμίες. Σύμφωνα με τη Wetherell (1994) η συλλογιστική της λογοψυχολογίας θα πρέπει να επικταθεί στο ριζοσπαστικό της έπακρο χωρίς πωγωνίσματα στις βολικές αλλά θεωρητικά προβληματικές αντινομίες της παραδοσιακής ψυχολογίας. Αντιρούοντας τη μομφή του Parker (1994) ότι η εικόνα της υποκειμενικότητας που εσικλείεται στην προσέγγιση της λογοψυχολογίας είναι «κενή» και όχι «πολύπλοκη», η Wetherell αντιτείνει ότι οι μελέτες της λογοψυχολογίας φωτίζουν τις εξαιρετικά *πολύπλοκες* διεργασίες μέσα από τις οποίες η «προσωπικότητα», ο «χαρακτήρας», η «προθετικότητα» και ο «εαυτός» αναδύονται ως «προϊόντα» κοινωνικής διαπραγματεύσεως σε λεπτομερώς χαρτογραφημένες αναλυτικά διαδράσεις.

Παρά την επί της αρχής υποστήριξη που παρέχει η Wetherell στο αναλυτικό εγχείρημα της λογοψυχολογίας, αναγνωρίζει ότι στο πλαίσιο των υπαρχουσών μελετών στους κόλπους της υπάρχει ένα θεωρητικό και εμπειρικό έλλειμμα, το οποίο όμως, κατά την άποψή της, ανοίγει συναρπαστικούς ορίζοντες για παραπέρα επέκταση της λογοανάλυσης. Το επίδοκο ζήτημα αφορά τη θεωρητική εννοιολόγηση και εμπειρική τεκμηρίωση των τρόπων με τους οποίους συντηρείται η ταυτότητα στη μακρά διάρκεια του χρόνου μέσα από την επανάληψη αφηγηματικών μοτίβων που αφορούν τη

σχέση και τη συσχέτιση «εαυτός/άλλος». Το έλλειμμα, λοιπόν, που διαγιγνώσκει η Wetherell (1994) στη λογοψυχολογία αφορά το ζήτημα της «προσωπικής συνέχειας», το οποίο στους κόλπους των ψυχοδυναμικά προσανατολισμένων λογοαναλυτικών προσεγγίσεων καλύπτεται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από την έννοια της «επένδυσης». Η λογοαναλυτική λύση που προκρίνει η Wetherell (2003, 2007) είναι η παράφραση των ευρύτερων ζητημάτων που παραδοσιακά εννοιολογούνται ως ζητήματα ταυτότητας ή υποκειμενικότητας ως ερωτημάτων που αφορούν αυτό που η ίδια ονομάζει «προσωπική διάταξη»³² (Wetherell 2003, 2007).

Η προσωπική διάταξη απορρέει από την κοινωνική διάταξη³³ αλλά δεν ταυτίζεται ισομορφικά με αυτήν. Κάθε άτομο [...] είναι ένα πεδίο, όπως και οι θεομοί/οργανισμοί ή η κοινωνική διάδραση, όπου οργανώνονται ροές πρακτικών νοηματοδότησης ή πρακτικές σημείωσης (Hodge & Kress 1988). Με την πάροδο του χρόνου συσσωρεύονται εποικοδομητικά συγκεκριμένες ρουτίνες, επαναλήψεις, διεργασίες και τρόποι πρακτικής αχηματίζοντας έτσι ένα προσωπικό ύφος, μια ψυχο-βιογραφία και μια ιστορία ζωής και καταλήγουν να γίνουν οδηγό για το πώς να συνεχίσει να δρα κανείς στο παρόν [...]. (Wetherell 2007: 668)

Κατά τη Wetherell (2003, 2007, 2008, βλ., επίσης, Wetherell & Edley 1998), στην περίπτωση της προσωπικής διάταξης, οι πρακτικές που την απαρτίζουν θα μπορούσαν να ονομαστούν «ψυχο-λογοπρακτικές». Ας δούμε πώς ορίζει η Wetherell τις ψυχο-λογοπρακτικές:

Οι ψυχο-λογοπρακτικές είναι εκείνες οι συγκεκριμένες πρακτικές, μέσα στο σύνολο των κοινωνικών πρακτικών, οι οποίες συγκροτούν μια ψυχολογία, διατυπώνουν μια νοητική ζωή και έχουν συνέπειες για τη διαμόρφωση και αναπαράσταση του στόμου. (Wetherell 2007: 668)

Οι ψυχο-λογοπρακτικές είναι αναγνωρίσιμες, συμβατικές, συλλογικές και κοινωνικές διεργασίες μέσα από τις οποίες επιπελούνται, διατυπώνονται και συγκροτούνται ο χαρακτήρας, ο εαυτός, η ταυτότητα, το ψυχολογικό, το συναισθηματικό, τα κίνητρα, οι προθέσεις και οι πεποιθήσεις. (Wetherell 2008: 80)

Στο κείμενό της με τίτλο «Παράνοια, αμφιθυμία και λογοπρακτικές» η Wetherell (2003) εμπεριστατώνει, με ιδιαίτερη ενάργεια, αναλυτικά την «παράφραση» που προτείνει των ζητημάτων τα οποία συνήθως αναλύονται ψυχοδυναμικά, υπό την αιγίδα της έννοιας «υποκειμενικότητα», με όρους προσωπικής διάταξης και ψυχο-λογοπρακτικών. Στο κείμενο αυτό, η Wetherell εντοπίζει σ' ένα σώμα ερευνητικών συνεντεύξεων «σχεσιακά σενάρια» που αρθρώνονται στον λόγο των συνεντευξιζομένων και τα

οποία, με όρους ψυχοδυναμικούς, εύκολα θα κατηγοριοποιούνταν ως δείκτες προσωπικής ψυχοσύνθεσης συγκροτημένης είτε με όρους «αμφιθυμίας και πολυπολικότητας», είτε με όρους «μιανικής παντοδυναμίας». Στη λογοαναλυτική σκοπιά που προασπίζει η Wetherell, ωστόσο, τα σχεσιακά αυτά σενάρια θα μπορούσαν χρήσιμα να εννοιολογηθούν ως «στιλ λόγου» ή «ρουτίνες». Ανατρέχοντας στην κοινωνιολογία των βιωματικών πρακτικών του Bourdieu (1992), η Wetherell υποστηρίζει ότι τέτοια στιλ λόγου

αποτελούν μέρος του ρηματικού «έθους»³⁴ ή «πολιτισμικού κεφαλαίου» που είναι διαθέσιμο στα παιδιά [...]. Κατά μια έννοια, αποτελούν μέρος αυτού που αλλού ονομάσαμε ψυχο-λογοπρακτικές (Wetherell & Edley 1999), οι οποίες συνθέτουν ό,τι θα μπορούσε να περιγραφεί ως «ψυχολογικό κεφάλαιο». Τα παιδιά μαθαίνουν πώς να αντιγράφουν πρότυπα³⁵ και καταλήγουν ειδήμονες στο να αναπαράγουν με κατάλληλο τρόπο συγκεκριμένες ψυχολογικές γλώσσες για την αναπαράσταση του εαυτού και των άλλων. (Wetherell 2003: 115-116).

Αντίστοιχα, σε άλλο κείμενό της με τίτλο «Ασυνείδητη σύγκρουση ή καθημερινή λογοδοσία;», η Wetherell (2005), ασκώντας κριτική στην ψυχοδυναμική λογοανάλυση συνεντεύξεων που παρουσιάζουν οι Hollway και Jefferson (2005), αμφισβητεί την αναγωγή των λεγόμενων του συνεντευξιζόμενου σε δείκτες μιας υφέρουσας, ασυνείδητης σύγκρουσης. Για τη Wetherell, οι συγκεκριμένες λογοπρακτικές του ομιλητή μπορούν να εννοιολογηθούν ευκολότερα και περισσότερο εμπειρικά τεκμηριωμένα ως διαδραστικά «προϊόντα»: ως ψυχο-λογοπρακτικές απολύτως συντονισμένες, και αναλυτικά εξηγήσιμες, με όρους προσανατολισμού και διαχείρισης της προσωπικής λογοδοσίας του ομιλητή στα πλαίσια που θέτει γι' αυτόν η επαναλαμβανόμενη συμμετοχή και έκθεσή του σε διεργασίες ερευνητικής συνέντευξης.

Αυτό που έχει ίσως ενδιαφέρον να επισημανθεί εδώ είναι η ευρύτητα της θεωρητικής στόχευσης του εγχειρήματος της Wetherell που ξεδιπλώνεται στα κείμενά της που αφορούν τον λόγο περί υποκειμενικότητας. Στα είκοσι πέντε περίπου χρόνια που υφίσταται η στροφή στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία, οι πλέον καλά στοιχειοθετημένες, αν και με διακριτούς τρόπους, αναλυτικές προσεγγίσεις του εαυτού ή της ταυτότητας, εντοπίζονται στα δυο άκρα του συνεχούς: από τη μια μεριά ενδεδειγμένες μικροαναλύσεις της διαδραστικής διαπραγμάτευσης και συγκρότησης του εαυτού στη συνολικά, από την άλλη θεωρητικά συναρπαστικές μακροαναλύσεις της ιστορικής και πολιτισμικής διακύμανσης του εαυτού και της εμπλοκής του σε

32. Μεταφράζεται έτσι ο όρος «personal order».

33. Μεταφράζεται έτσι ο όρος «social order».

34. Μεταφράζεται έτσι ο όρος «habitus».

35. Μεταφράζεται έτσι το ρήμα «model».

σημπλέγματα εξουσίας/γνώσης, ή, έστω, αναλύσεις που συνδυάζουν τις δύο αυτές στοχασίες. Η Wetherell (βλ., ιδιαίτερα, Wetherell 2007: 668) προτείνει και διερευνά τις δυνατότητες ενός μεσοεπιπέδου λογοανάλυσης στο πεδίο του εαυτού και της ταυτότητας. Το μεσο- αυτό επίπεδο της ανάλυσης εντοπίζεται στις κανονικότητες και στις επαναλήψεις, όσον αφορά τις συστηματικές τοποθετήσεις απέναντι στους άλλους, που είναι δυνατόν να αναδειχθούν αναλυτικά στις αφηγήσεις (αλλά όχι μόνο εκεί) των ανθρώπων. Μια τέτοια ανάλυση, φυσικά, αναπόφευκτα συνδυάζει τη στόχευση του επιστημολογικού κοινοτυριολογισμού (Edwards 1997: βλ., επίσης, εδώ, Κεφ. 5), με τη στόχευση του οντολογικού κοινοτυριολογισμού που πληροφορεί πολλαπλές κριτικές εργασίες σε διάφορες γωνίες των κοινωνικών επιστημών, από την αναπτυξιακή ψυχολογία μέχρι τις κοινωνιοπολιτισμικές ανθρωπολογικές αναλύσεις. Όπως υποστηρίζει η Wetherell (2007: 672),

αυτού του είδους η λογομολογία επικειρεί να περιγράψει τους σχηματισμούς της ταυτότητας και τις υποκειμενικότητας οι οποίες προκύπτουν σε συγκεκριμένες στιγμές και οι οποίες πιθανόν να διατηρηθούν για λιγότερο ή περισσότερο στον χρόνο. Επικειρεί, επίσης, να περιγράψει τους πολιτισμικούς πόρους, τους αγώνες, τις διαφορές και τις σχέσεις τις οποίες το πρόσωπο επηρεάζεται και το πώς αυτές κινητοποιούνται, σταθεροποιούνται προσωρινά και μετατρέπονται σε δική του προσωπική διάταξη.

Ο συγκεκρισμός επιστημολογικού και οντολογικού κοινοτυριολογισμού, υποστηρίζει η Wetherell, στις αναλύσεις της λογοψυχολογίας εκβάλλει σε αναλυτικά εγχειρήματα που δεν επικεντρώνονται μόνο στο πώς φτιάχνονται *εαυτοί* αλλά και στο τι είδους πρόσωπο φτιάχνεται. Αυτού του τύπου η συνδυαστική, θεωρητικά και αναλυτικά, λογοαναλυτική οπτική ανοίγει καινοτόμους δρόμους για εμπειρική έρευνα στους κόλπους της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία.

Επίλογος

Οι επιχειρηματολογικές διαμάχες που σκιαγραφήσαμε στο κεφάλαιο αυτό αναδεικνύουν τη στροφή στον λόγο ως ένα ζωντανό, παλλόμενο και καθόλου «θνηγενές» (πρβ. Wetherell, McGhee & Stevens 2006) πεδίο παραγωγής θεωρίας και έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία. Δεν είναι μόνο ότι η στροφή στον λόγο κατάφερε να μετασηματίσει τον παραδοσιακά θετικιστικό επιστημονικό κλάδο της κοινωνικής ψυχολογίας, στον βαθμό και το μέτρο που το κατάφερε. Οι διαμάχες που σκιαγραφήσαμε αναδεικνύουν, πιστεύουμε, την εικόνα ενός διανοητικού ρεύματος που μέσα από δημιουργικές, έστω και συχνά «θερμές», αντιπαραθέσεις αναστοχάζεται συστηματι-

κά τους όρους ύπαρξής του. Αυτό που ίσως πρέπει επίσης να τονιστεί είναι ότι οι διανοητικές αυτές διαμάχες δεν εξαντλούν το ρεύμα αυτό, ούτε εξαπλώνονται στο επίπεδο της θεωρίας. Δεν αποτελούν τροχονόμο στην ανάπτυξη, διακριτών έστω, παραδόσεων εμπειρικής έρευνας στους κόλπους του. Η, σε κάθε περίπτωση, καθόλου αμελητέα ποσοτικά και ποιοτικά-ερευνητική εργογραφία που συνοδεύει τις διαμάχες αυτές αποτελεί την καλύτερη απόδειξη. Πιστεύουμε ότι οι διαμάχες που εδώ σκιαγραφήσαμε συνιστούν θεωρητικές «μήτρες» εκροής της υπάρχουσας μέχρι στιγμής συναφούς ερευνητικής παραγωγής αλλά και «κόμβους» γύρω από τους οποίους θα δομηθεί το στίγμα των αναμενόμενων, μελλοντικών μετεξελιζέων της στροφής στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία.

Βιβλιογραφία

- Abell, J. & Walton, C. (2010), «Imagine: Towards an integrated and applied social psychology», *British Journal of Social Psychology* 49: 685-690.
- Abrams, D. & Hogg, M.A. (1990), «The context of discourse: Let's not throw out the baby with the bathwater», *Philosophical Psychology* 3 (2): 219-225.
- Althusser, L. (1971), *For Marx*, London: Allen Lane.
- Antaki, C. (1994), *Explaining and Arguing: The Social Organisation of Accounts*, London: Sage.
- Antaki, C. & Widdicombe, S. (επιμ.) (1998), *Identities in Talk*, London: Sage.
- Atkinson, J.M. & Heritage, J. (επιμ.) (1984), *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Austin, J. (1962), *How to Do Things with Words*, London: Oxford University Press [ελλ. έκδ.: Όστιν, Τζ.Α. (2003), *Πώς να κάνουμε πράγματα με τις λέξεις*, μτφρ. Α. Μπίστης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»].
- Barthes, R. (1982), «Inaugural lecture, College de France», στο: S. Sontag (επιμ.), *A Barthes Reader*, London: Jonathan Cape.
- Bhaskar, R. (1986), *Scientific Realism and Human Emancipation*, London: Verso.
- (1989), *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*, London: Verso.
- Billig, M. (1987), *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1991), *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*, London: Sage.
- (1996), «Second thoughts, second arguments: A new introduction», στο: *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*, 2η έκδ., Cambridge: Cambridge University Press.
- (1997), «The dialogic unconscious: Psychoanalysis, discursive psychology and the nature of repression», *British Journal of Social Psychology* 36: 139-159.
- (1998), «Dialogic repression and the Oedipus Complex: Reinterpreting the Little Hans case», *Culture and Psychology* 4: 11-47.

- (1999a), «Whose terms? Whose ordinariness? Rhetoric and ideology in conversation analysis», *Discourse and Society* 10 (4): 543-558.
- (1999b), «Conversation analysis and the claims of nativity», *Discourse and Society* 10 (4): 572-576.
- (1999c), *Freudian Repression: Conversation Creating the Unconscious*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1999d), «Commodity fetishism and repression: Reflections on Marx, Freud and the psychology of consumer capitalism», *Theory and Psychology* 9 (3): 313-329.
- (2000), «Freud's different versions of forgetting "Signorelli": Rhetoric and repression», *International Journal of Psychoanalysis* 81: 483-498.
- (2002), «Henry Tajfel's "Cognitive aspects of prejudice" and the psychology of bigotry», *British Journal of Social Psychology* 41 (2): 171-188.
- (2005), *Laughter and Ridicule: Towards a Social Critique of Humour*, London: Sage.
- (2006), «Lacan's misuse of psychology: Evidence, rhetoric and the mirror stage», *Theory, Culture and Society* 23 (4): 1-26.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D. & Radley, A. (1988), *Ideological Dilemmas: A Social Psychology of Everyday Thinking*, London: Sage.
- Bourdieu, P. (1992), *The Logic of Practice*, Cambridge: Polity.
- Bozatzis, N. (1999), *Greek National Identity in Talk: The Rhetorical Articulation of an Ideological Dilemma*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Lancaster.
- (2009), «Occidentalism and Accountability: Constructing culture and cultural difference in majority Greek talk about the minority in Western Thrace», *Discourse and Society* 20 (4): 431-453.
- βλ. και Μπριζατζής, Ν.
- Burman, E. (1991), «What discourse is not», *Philosophical Psychology* 4 (3): 325-342.
- (1994), *Deconstructing Developmental Psychology*, London: Routledge.
- Burman, E. & Parker, I. (επιμ.) (1993), *Discourse Analytic Research: Repertoires and Readings of Texts in Action*, London: Routledge.
- Burr, V. (1995), *An Introduction to Social Constructionism*, London: Routledge.
- Butler, J. (1992), «Contingent foundations: Feminism and the question of "postmodernism"», στο: J. Butler & J.W. Scott (επιμ.), *Feminists Theorize the Political*, London: Routledge: 3-21.
- Corcoran, T. (2010a), «Second nature», *British Journal of Social Psychology* 48: 375-388.
- (2010b), «What else life if not awkward», *British Journal of Social Psychology* 49: 679-684.
- Edley, N. & Wetherell, M. (1997), «Jockeying for position: the construction of masculine identities», *Discourse and Society* 8 (2): 203-217.
- (2001), «Conversation analysis, discursive psychology and the study of ideology: A response to Susan Specter», *Feminism and Psychology* 11 (1): 136-140.
- Edwards, D. (1997), *Discourse and Cognition*, London: Sage.
- (2006), «Discourse, cognition and social practices: The rich surface of language and social interaction», *Discourse Studies* 8 (1): 41-49.
- (2007), «Managing subjectivity in talk», στο: A. Hepburn & S. Wiggins (επιμ.), *Discursive Research in Practice: New Approaches to Psychology and Interaction*, Cambridge: Cambridge University Press: 31-49.
- Edwards, D., Ashmore, M. & Potter, J. (1995), «Death and furniture: The rhetoric, politics and theology of bottom line arguments against relativism», *History of the Human Sciences* 8 (2): 25-49.
- Edwards, D. & Potter, J. (1992), *Discursive Psychology*, London: Sage.
- (1993), «Language and causation: A discursive action model of description and attribution», *Psychological Review* 100: 23-41.
- Foucault, M. (1972), *The Archaeology of Knowledge*, London: Tavistock.
- Fox, D. & Prilleltensky, I. (επιμ.) (1997), *Critical Psychology: An Introduction*, London: Sage [ελλ. έκδ.: Fox, D. & Prilleltensky, I. (2003), *Κριτική ψυχολογία: Εισαγωγή*, μτφρ. Χ. Ξεράκη και Π. Χονδρός, επιστ. επιμ. Γ.Α. Ποταμιάνος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- Frosh, S. & Baraitser, L. (2008), «Psychoanalysis and psychosocial studies», *Psychoanalysis, Culture and Society* 13: 346-365.
- Frosh, S., Phoenix, A. & Pattman, R. (2003), «Taking a stand: Using psychoanalysis to explore the positioning of subjects in discourse», *British Journal of Social Psychology* 42: 39-53.
- Garfinkel, H. (1967), *Studies in Ethnomethodology*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Georgaca, E. (2005), «Lacanian psychoanalysis and the subject of social constructionist psychology: Analysing subjectivity in talk», *International Journal of Critical Psychology* 14: 74-94.
- Gergen, K.J. (1985), «The social constructionist movement in modern social psychology», *American Psychologist* 40 (3): 266-275.
- (1989), «Warranting voice and the elaboration of the self», στο: J. Shotter & K. Gergen (επιμ.), *Texts of Identity*, London: Sage: 70-81.
- (1997), *Ο κορσευμένος εαυτός*, μτφρ. Α. Ζώτος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Gilbert, G.N. & Mulkay, M. (1984), *Opening Pandora's Box: A Sociological Analysis of Scientists' Discourse*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, R. (1995), «Relativism, reflexivity and politics: Interrogating discourse analysis from a feminist perspective», στο: S. Wilkinson & C. Kitzinger (επιμ.), *Feminism and Discourse: Psychological Perspectives*, London: Sage: 165-186.
- Goffman, E. (1961), *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, New York: Doubleday Anchor.
- Harré, R. (1983), *Personal Being: A Theory for Individual Psychology*, Oxford: Blackwell.
- (1985), «The language game of self-ascription: A note», στο: K.J. Gergen & K.E. Davis (επιμ.), *The Social Construction of the Person*, NY: Springer Verlag: 259-263.
- (1989), «Language games and the texts of identity», στο: J. Shotter & K. Gergen (επιμ.), *Texts of Identity*, London: Sage: 20-35.

- Heelas, P. & Lock, A. (επιμ.) (1981), *Indigenous Psychologies*, London: Academic Press.
- Henriques, J., Holloway, W., Urwin, C., Venn, C. & Walkerdine, V. (1984), *Changing the Subject: Psychology, Social Regulation and Subjectivity*, London: Methuen.
- Hepburn, A. (2000), «On the alleged incompatibility between relativism and feminist psychology», *Feminism and Psychology* 10 (1): 91-106.
- Hepburn, A. & Wiggins, S. (επιμ.) (2007), *Discursive Research in Practice: New Approaches to Psychology and Interaction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hibberd, F.J. (2001), «Relativism versus realism – all but a specious dichotomy», *History of the Human Sciences* 14 (3): 102-107.
- Hodge, R. & Kress, G. (1988), *Social Semiotics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Holloway, W. (1989), *Subjectivity and Method in Psychology*, London: Sage.
- Holloway, W. & Jefferson, T. (2005), «Panic and perjury: A psychosocial exploration of agency», *British Journal of Social Psychology* 44: 147-163.
- Hook, D. (2008), «Articulating psychoanalysis and psychosocial studies: Limitations and possibilities», *Psychoanalysis, Culture and Society* 13 (4): 397-405.
- Laclau, E. & Mouffe, C. (1985), *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso.
- (1987), «Post-Marxism without apologies», *New Left Review* 166: 79-106.
- Lakoff, G. (1987), *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago: Chicago University Press.
- McHoul, A. & Rapley, M. (επιμ.) (2001), *How to Analyse Talk in Institutional Settings: A Casebook of Methods*, London: Continuum International.
- (2003), «What can psychological terms actually do? (Or: if Sigmund calls, tell him it didn't work)», *Journal of Pragmatics* 35: 507-522.
- McLennan, G. (2001), «Thus': Reflections on Loughborough relativism», *History of the Human Sciences* 14 (3): 85-101.
- Madill, A. & Doherty, K. (1994), «So you did what you wanted then: Discourse analysis, personal agency, and psychotherapy», *Journal of Community and Applied Social Psychology* 4: 261-273.
- Mouffe, C. (1992), «Feminism, citizenship and radical democratic politics», στο: J. Butler & J.-W. Scott (επιμ.), *Feminists Theorize the Political*, London: Routledge: 369-385.
- Μπιρζατζής, Ν. (2003), «Το "παράδοξο" του λόγου και η "συμμετρικότητα" της ανάλυσης λόγου: Μια συζήτηση», *Πρακτικά (CD-ROM) του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ψυχολογικής Έρευνας – ΕΛ.Ψ.Ε.* βλ. και Bozatzis, N.
- O'Neil, J. (1995), «I gotta use words when I talk to you': A response to Death and Furniture», *History of the Human Sciences* 8 (4): 99-106.
- Parker, I. (1989a), *The Crisis in Modern Social Psychology and How to End It*, London: Routledge.

- (1989b), «Discourse and power», στο: J. Shotter & K. Gergen (επιμ.), *Texts of Identity*, London: Sage: 56-69.
- (1990a), «Discourse: Definitions and contradictions», *Philosophical Psychology* 3 (2): 189-205.
- (1990b), «Real things: Discourse, context and practice», *Philosophical Psychology* 3 (2): 227-233.
- (1992), *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology*, London: Routledge.
- (1994), «Reflexive research and the grounding of analysis: Social psychology and the psy-complex», *Journal of Community and Applied Social Psychology* 4: 239-252.
- (1997a), *Psychoanalytic Culture: Psychoanalytic Discourse in Western Society*, London: Sage.
- (1997b), «Discourse analysis and psychoanalysis», *British Journal of Social Psychology* 36: 479-495.
- (επιμ.) (1998), *Social Constructionism, Discourse and Realism*, London: Sage.
- (1999a), «Against relativism in psychology, on balance», *History of the Human Sciences* 12 (4): 61-78.
- (1999b), «The quintessentially academic position», *History of the Human Sciences* 12 (4): 89-91.
- (2008), «Psychoanalytic theory and psychology: Conditions of possibility for clinical and cultural practice», *Theory and Psychology* 18 (2): 147-165.
- Potter, J. (1996), *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*, London: Sage.
- (1998a), «Fragments in the realization of relativism», στο: I. Parker (επιμ.), *Social Constructionism, Discourse and Realism*, London: Sage: 27-45.
- (1998b), «Cognition as context (Whose cognition?)», *Research on Language and Social Interaction* 31 (1): 29-44.
- (2010), «Contemporary discursive psychology: Issues, prospects, and Corcoran's awkward ontology», *British Journal of Social Psychology* 49: 657-678.
- Potter, J., Edwards, D. & Ashmore, M. (1999), «Regulating criticism: Some comments on an argumentative complex», *History of the Human Sciences* 12 (4): 79-88.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1987), *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*, London: Sage [ελλ. έκδ.: Potter, J. & Wetherell, M. (2009), *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία: Πέρα από τις στάσεις και τη συμπεριφορά*, μτφρ. Ε. Αυγήτα και Α. Τσουνίδης, επιστ. επιμ. Ν. Μπιρζατζής, Αθήνα: Μεταίχμιο].
- Potter, J., Wetherell, M., Gill, R. & Edwards, D. (1990), «Discourse: Noun, verb or social practice?», *Philosophical Psychology* 3 (2): 205-217.
- Rapley, M., McCarthy, D. & McHoul, A. (2003), «Mentality or morality: Membership categorization, multiple meanings and mass murder», *British Journal of Social Psychology* 42: 427-444.
- Rose, N. (1985), *The Psychological Complex: Psychology, Politics and Society in England 1869-1939*, London: Routledge & Kegan Paul.

- Roy-Chowdhury, S. (2010), «Is there a place for individual subjectivity within a social constructionist epistemology?», *Journal of Family Therapy* 32: 342-357.
- Sacks, H. (1992), *Lectures on Conversation*, τόμ. I και II, επιμ. G. Jefferson & E.A. Schegloff, Oxford: Blackwell.
- Sacks, H., Schegloff, E.A. & Jefferson, G. (1974), «A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation», *Language* 50: 696-735.
- Sampson, E.E. (1983), «Deconstructing psychology's subject», *Journal of Mind and Behaviour* 4: 135-164.
- Schegloff, E.A. (1997), «Whose text? Whose context?», *Discourse and Society* 8 (2): 165-187.
- (1998), «Reply to Wetherell», *Discourse and Society* 9 (3): 413-416.
- (1999a), «Schegloff's texts as "Billig's data": A critical reply», *Discourse and Society* 10 (4): 558-572.
- (1999b), «Naivete vs sophistication or discipline vs self-indulgence: A rejoinder to Billig», *Discourse and Society* 10 (4): 577-582.
- Shapiro, M. (1992), *Reading the Postmodern Polity*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Shotter, J. (1984), *Social Accountability and Selfhood*, Oxford: Blackwell.
- Smith, B.H. (1988), *Contingencies of Value: Alternative Perspectives for Critical Theory*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stavrakakis, Y. (2007), «Wallon, Lacan and the Lacanians: Citation practices and repression», *Theory, Culture and Society* 24 (4): 131-138.
- Still, A. (2001), «Reflections on Loughborough realism», *History of the Human Sciences* 14 (3): 108-113.
- Taylor, S. (2005), «Identity trouble and opportunity in women's narratives of residence», *Auto/Biography* 13: 249-265.
- Taylor, S. & Wetherell, M. (1999), «A suitable time and place: Speakers' use of "time" to do discursive work in narratives of nation and personal life», *Time and Society* 8 (1): 39-58.
- Te Molder, H. & Potter, J. (επιμ.) (2005), *Conversation and Cognition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Dijk, T.A. (1999), «Critical discourse analysis and conversation analysis», *Discourse and Society* 10 (4): 459-460.
- Wetherell, M. (1994), «The knots of power and negotiation, blank and complex subjectivities», *Journal of Community and Applied Social Psychology* 4: 305-308.
- (1995), «Romantic discourse and feminist analysis: Interrogating investment, power and desire», στο: S. Wilkinson & C. Kitzinger (επιμ.), *Feminism and Discourse: Psychological Perspectives*, London: Sage: 128-144.
- (1998), «Positioning and interpretative repertoires: Conversation analysis and post-structuralism in dialogue», *Discourse and Society* 9 (3): 387-412.
- (1999), «Beyond binaries», *Theory and Psychology* 9 (3): 399-406.
- (2001), «Introduction», στο: M. Wetherell, S. Taylor & S.J. Yates (επιμ.), *Discourse Theory and Practice: A Reader*, London: Sage: 1-13.

- (2003), «Paranoia, ambivalence, and discursive practices: Concepts of position and positioning in psychoanalysis and discursive psychology», στο: R. Harré & F. Moghaddam (επιμ.), *The Self and Others: Positioning Individuals and Groups in Personal, Political and Cultural Context*, Westport, CT: Praeger: 99-120.
- (2005), «Unconscious conflict or everyday accountability?», *British Journal of Social Psychology* 44: 169-173.
- (2007), «A step too far: Discursive psychology, linguistic ethnography and questions of identity», *Journal of Sociolinguistics* 11 (5): 661-681.
- (2008), «Subjectivity or psycho-discursive practices? Investigating complex intersectional identities», *Subjectivity* 22: 73-81.
- (2011/υπό έκδοση), *Affective Practices*, London: Sage.
- Wetherell, M. & Edley, N. (1998), «Gender practices: Steps in the analysis of men and masculinities», στο: K. Henwood, C. Griffin & A. Phoenix (επιμ.), *Standpoints and Differences: Essays in the Practice of Feminist Psychology*, London: Sage: 120-140.
- (1999), «Negotiating hegemonic masculinity: Imaginary positions and psycho-discursive practices», *Feminism and Psychology* 9: 335-356.
- Wetherell, M., McGhee, P. & Stevens, R. (2006), «Ορίζοντας την κοινωνική ψυχολογία», στο: R. Sapsford, A. Still, D. Miell, R. Stevens & M. Wetherell (επιμ.), *Η θεωρία στην κοινωνική ψυχολογία*, μτφρ. Ν. Μπουζατζής και Ε. Αυγήτα, επιστ. επιμ. Θ. Αραγώνα, Αθήνα: Μεταίχμιο: 15-34.
- Wetherell, M. & Potter, J. (1988), «Discourse analysis and the identification of interpretative repertoires», στο: C. Antaki (επιμ.), *Analysing Everyday Explanation: A Casebook of Methods*, London: Sage: 168-183.
- (1989), «Narrative characters and accounting for violence», στο: J. Shotter & K. E. Gergen (επιμ.), *Texts of Identity*, London: Sage: 206-219.
- (1992), *Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Wetherell, M. & Still, A. (2006), «Ρεαλισμός και σχετικισμός», στο: R. Sapsford, A. Still, D. Miell, R. Stevens & M. Wetherell (επιμ.), *Η θεωρία στην κοινωνική ψυχολογία*, μτφρ. Ν. Μπουζατζής και Ε. Αυγήτα, επιστ. επιμ. Θ. Αραγώνα, Αθήνα: Μεταίχμιο: 143-165.
- Widdicombe, S. (1992), «Subjectivity, power and the practice of psychology», *Theory and Psychology* 2 (4): 487-499.
- (1995), «Identity, politics and talk: A case for the mundane and the everyday», στο: S. Wilkinson & C. Kitzinger (επιμ.), *Feminism and Discourse: Psychological Perspectives*, London: Sage: 106-127.
- Willig, C. (2008), *Introducing Qualitative Research in Psychology: Adventures in Theory and Method*, Berkshire: Open University Press.
- Woolfitt, R. (2005), *Conversation Analysis and Discourse Analysis: A Comparative and Critical Introduction*, London: Sage.